Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 21 пятница № 291 (14491)

1925 чылда үнелезилеттинген

Өртээ 3 кеп.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

Съездиниң декабрь 19-та хуралы А. И. Лукьяновтуң даргалаашкыны-биле ажыттынган. Тургустунуп келген чаңчыл ёзугаар Секретариаттың удуртукчузу Г. К. Крючков дыңнадыг кылган. Илеткел талазы-биле санал бээри-биле 443 депутат адын бижиткен, оларның 36-зы саналын берген. Депутаттарның күзелин ёзугаар эштер И. И. Рыжков, Э. А. Шеварднадзе, В. И. Крючков санал бээри-биле аттарын бижиткен.

Съездиниң адынга хөй санныг телеграммалар, чагаалар кээп турар. Оларда улуг айтыыглар бар болуп турар. Ынчангаш Секретариат Съезд соонда Дээди Совет ол бүгү чүүлдерни эки анализтеп көөр үжүрлуг деп санап турар. Секретариат бир болуушкунуң дугайын онзалап дыңнадыксап турар. Ол чүл дээргe Молдованың чамдык депутаттары Секретариат оларның негелдезин хандырбаан дээш дүүн Съездиниң хуралындан үнүп чоруй барган. Ынчаарга ол республикадан бир чамдык депутаттар — Б. Т. Палагнюк, М. К. Пашалы, Н. А. Костишин олар Приднестровье болгаш Гагауз республикаларны тургузар дугайында айтырыгны бо Съездиге шиитпирлээрин негээн. Ынчангаш байдал нарын болуп турар. Тургустунуп келген байдалды өөренип көргеш, чурттуң удуртулгазы Молдова ССР-ден келген депутаттар-биле база катап ужуражып, бо айтырыгны болур-чогууру-биле шиитпирлээр болза эки деп, Секретариат санаан.

Эртенги хуралга депутаттар С. А. Низов, А. Н. Крайко, В. П. Фокин, Н. Э. Тернюк, Т. К. Исмаилов, Б. Н. Ельцин болгаш оондаа өскелер санал берген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин чуртта байдал кончуг нарыдап эгелээн, чагырып дужаар системаны ажып эртер байтык, харын-даа ону бичии-даа кошкадып шыдаваныскы мынчар ужурлуг бис деп саналын эгелээн. ССРЭ-ниң Парламентизи херек кырында аткаар октаттынган, чагырып дужаар система Съездиге бодунуң күзелин албадап турар. Бөгүн Съезд бодунуң дорт сөзүн чугаалаар азы политиктиг аренадан дужер ужурлуг. Чуртту берге байдалдан уштуп алырының тодаргай программазы Эвилел удуртулгазында чок, ынчангаш ол чаартылга чорудулгаларынга шаптыктааш туруп берген.

Россия Кремльдиң албаашкынын катап тургузарынга кажан-даа чөпшээрешпес. Амгы үеде берге байдалдан уштунуп болурунуң чаңгыс аргазы төп биле республикалар арасынга дең эргелиг чугаалажыышкынарны кылыры болур деп, Б. Н. Ельцин чугаалаан.

Эртенги хуралга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков чүве чугаалаан.

Кежээки хуралга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов «Чаа Эвилел керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында» илеткел кылган.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Чурттуң байдалының болгаш кризистиг байдалды ажып эртер хемчеглер дугайында айтырыг талазы-биле М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазы

Хүндүлүг улус депутаттары! Чүгле Съездиниң эвес, харын база бистиң чурттуң амыдыралының бодунуң-даа төп айтырының талазы-биле санал-онал солчуушкуннарының дугайында үүнү бодап турарымны доочу хевир-биле үлежип, чамдык бодалдарымны илередип, бодумга кылган түңнелдеримни чугаалаарын мөңгө чөпшээреп көрүңер.

Илеткелди белеткеп кылып турганым үеде-ле, бо Съезд мурнуудаагызындан онзаланчак болур ужурлуг дээрзиниң дугайын бодаан мен. Ол боттуг үүлдерге, санал-оналдарны чугаалажып көөрүнче, тодаргай болгаш тускай шиитпирлерни ажылдап кылырынче мөөнеттиннер ужурлуг. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, ол эң-не ажыл-херекчи ёзу-биле ажылдаар ужурлуг. Мен ам-даа ынчаар бодап тур мен. Амгы байдалдың дугайын хөйүү чугаалаан, ол чугаалаар дооста, ангы-ангы туруштар-биле, дорту-биле айтып чугаалаан болгаш бистерни шуптувусту сонуургадып база дүвүредип турар, оларга харыларны Съездиден кижилерним манап турары кол-кол айтыырларны шыңгыызы-биле салган. Ол чорук мөзин үстүнде чугаалааным ындыг ажыл-херекчи ёзуну негеп турар.

Митингилээр, политиктиг шуугаазын үндүрер, бот-боттарын буруудадыр, чайгылар, чоруктар болзун, кризистиг байдалды ажып эртер талазы-биле хөделиишкиннериниң дугуруштунган программазын хүлээп алыр дээш бүгү-ле боттуг арганы, Съездинин бүгү күжүн каттыштырарының дугайында дыка хөй депутаттарның бодалдарын үүлүдүзүнүп тур мен. Ам биске ол үүлдев-даа артык үүгүл, ынчангаш бир эвес баштайгы үйде еске эчис сорулгаларны бодаан баш үдур планнаттынган үүлүдерни чугаалаваска, ниитизи-биле санал-онал солчуушкуннары чамдыка дыка чидиг турза-даа, бот-шүгүмүүлекчи ёзу-биле бооп, ынчалза-даа дорт, ханы утка-шынарлыг чоруп турган.

Бис шуптувус, ыңды дээргe хөй кезинвис, амгы үеде кол-ла үүүл — кижилер тайбын шөлээн амыдыраңчурттазын, ажылдазын, бистиң мурнуудаагызындан турган берге айтырыгларны шиитпирлээр дээш, эрткен үеже дедир ээлбейн, харыларны эрткен амыдыралдан дилевейн, а чаартылганы ыяап-ла бурунгаар шимчедир арганыг болзун дээш, күрүненің база ниитинин корум-чурумун, сагылга-чурумну бижыглаары байдалды дең-дескі, бижыг турштуг болдурарын чугаалаары чугула деп санап тур мен. Харылар эрткен амыдыралда чок.

Төп эоге-чагырганың адынга эвээш эвес шыңгыы шүгүмүүлелдер, шыныг негелделер-даа болгулады, хүү талазы-биле алыр чүве болза, оларның кол-ла үлүү Президентинге таваржып турары тодаргай боор. Мен мурнунда чугаалааным ышкаш, олар шын үндезининг болгаш эоге-чагыганың органнары оларны амыдыралга боттандырып чорудар-даа ужурлуг. Бис шуптувус-даа ынчаар кылыр ужурлуг бис деп санаар мен, ынчангаш болгаш кризистиг байдалды ажып эртер хемчеглер дугайында айтырыг талазы-биле М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазы

Эки анализтеп көөр ужурлуг деп санап турар. Секретариат бир болуушкунуң дугайын онзалап дыңнадыксап турар. Ол чүл дээргe Молдованың чамдык депутаттары Секретариат оларның негелдезин хандырбаан дээш дүүн Съездиниң хуралындан үнүп чоруй барган. Ынчаарга ол республикадан бир чамдык депутаттар — Б. Т. Палагнюк, М. К. Пашалы, Н. А. Костишин олар Приднестровье болгаш Гагауз республикаларны тургузар дугайында айтырыгны бо Съездиге шиитпирлээрин негээн. Ынчангаш байдал нарын болуп турар. Тургустунуп келген байдалды өөренип көргеш, чурттуң удуртулгазы Молдова ССР-ден келген депутаттар-биле база катап ужуражып, бо айтырыгны болур-чогууру-биле шиитпирлээр болза эки деп, Секретариат санаан.

Эртенги хуралга депутаттар С. А. Низов, А. Н. Крайко, В. П. Фокин, Н. Э. Тернюк, Т. К. Исмаилов, Б. Н. Ельцин болгаш оондаа өскелер санал берген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин чуртта байдал кончуг нарыдап эгелээн, чагырып дужаар системаны ажып эртер байтык, харын-даа ону бичии-даа кошкадып шыдаваныскы мынчар ужурлуг бис деп саналын эгелээн. ССРЭ-ниң Парламентизи херек кырында аткаар октаттынган, чагырып дужаар система Съездиге бодунуң күзелин албадап турар. Бөгүн Съезд бодунуң дорт сөзүн чугаалаар азы политиктиг аренадан дужер ужурлуг. Чуртту берге байдалдан уштуп алырының тодаргай программазы Эвилел удуртулгазында чок, ынчангаш ол чаартылга чорудулгаларынга шаптыктааш туруп берген.

Россия Кремльдиң албаашкынын катап тургузарынга кажан-даа чөпшээрешпес. Амгы үеде берге байдалдан уштунуп болурунуң чаңгыс аргазы төп биле республикалар арасынга дең эргелиг чугаалажыышкынарны кылыры болур деп, Б. Н. Ельцин чугаалаан.

Эртенги хуралга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков чүве чугаалаан.

Кежээки хуралга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов «Чаа Эвилел керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында» илеткел кылган.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Хүндүлүг улус депутаттары! Чүгле Съездиниң эвес, харын база бистиң чурттуң амыдыралының бодунуң-даа төп айтырының талазы-биле санал-онал солчуушкуннарының дугайында үүнү бодап турарымны доочу хевир-биле үлежип, чамдык бодалдарымны илередип, бодумга кылган түңнелдеримни чугаалаарын мөңгө чөпшээреп көрүңер.

Илеткелди белеткеп кылып турганым үеде-ле, бо Съезд мурнуудаагызындан онзаланчак болур ужурлуг дээрзиниң дугайын бодаан мен. Ол боттуг үүлдерге, санал-оналдарны чугаалажып көөрүнче, тодаргай болгаш тускай шиитпирлерни ажылдап кылырынче мөөнеттиннер ужурлуг. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, ол эң-не ажыл-херекчи ёзу-биле ажылдаар ужурлуг. Мен ам-даа ынчаар бодап тур мен. Амгы байдалдың дугайын хөйүү чугаалаан, ол чугаалаар дооста, ангы-ангы туруштар-биле, дорту-биле айтып чугаалаан болгаш бистерни шуптувусту сонуургадып база дүвүредип турар, оларга харыларны Съездиден кижилерним манап турары кол-кол айтыырларны шыңгыызы-биле салган. Ол чорук мөзин үстүнде чугаалааным ындыг ажыл-херекчи ёзуну негеп турар.

Митингилээр, политиктиг шуугаазын үндүрер, бот-боттарын буруудадыр, чайгылар, чоруктар болзун, кризистиг байдалды ажып эртер талазы-биле хөделиишкиннериниң дугуруштунган программазын хүлээп алыр дээш бүгү-ле боттуг арганы, Съездинин бүгү күжүн каттыштырарының дугайында дыка хөй депутаттарның бодалдарын үүлүдүзүнүп тур мен. Ам биске ол үүлдев-даа артык үүгүл, ынчангаш бир эвес баштайгы үйде еске эчис сорулгаларны бодаан баш үдур планнаттынган үүлүдерни чугаалаваска, ниитизи-биле санал-онал солчуушкуннары чамдыка дыка чидиг турза-даа, бот-шүгүмүүлекчи ёзу-биле бооп, ынчалза-даа дорт, ханы утка-шынарлыг чоруп турган.

Бис шуптувус, ыңды дээргe хөй кезинвис, амгы үеде кол-ла үүүл — кижилер тайбын шөлээн амыдыраңчурттазын, ажылдазын, бистиң мурнуудаагызындан турган берге айтырыгларны шиитпирлээр дээш, эрткен үеже дедир ээлбейн, харыларны эрткен амыдыралдан дилевейн, а чаартылганы ыяап-ла бурунгаар шимчедир арганыг болзун дээш, күрүненің база ниитинин корум-чурумун, сагылга-чурумну бижыглаары байдалды дең-дескі, бижыг турштуг болдурарын чугаалаары чугула деп санап тур мен. Харылар эрткен амыдыралда чок.

Төп эоге-чагырганың адынга эвээш эвес шыңгыы шүгүмүүлелдер, шыныг негелделер-даа болгулады, хүү талазы-биле алыр чүве болза, оларның кол-ла үлүү Президентинге таваржып турары тодаргай боор. Мен мурнунда чугаалааным ышкаш, олар шын үндезининг болгаш эоге-чагыганың органнары оларны амыдыралга боттандырып чорудар-даа ужурлуг. Бис шуптувус-даа ынчаар кылыр ужурлуг бис деп санаар мен, ынчангаш болгаш кризистиг байдалды ажып эртер хемчеглер дугайында айтырыг талазы-биле М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазы

Эки-багай-даа, чедер-четпес-даа болза, ол кандыг-бир кижиниң хей черге бодап каанды, кандыг-ла-бир хоозун үүүлү эвес, бистиң боттарывыстың чаяап алганывыс төп-түр, ону ам көп өскертир, бир янзы кылдыр көөрүн күзеп турар апарганывыс ол бе. Ону политиканга соора ажыглаар чорукту буруу шавар ужурлуг.

Съездиниң хурал залынга чурттуң бүдүүлгелериниң болгаш регионнарының аразында ажыл-агыжы харылзааларның үзүлгениге холбаштыр бүгү-ле хомудалдар, дүвүрээшкиннер, харын-даа киленээшкин диргелип турду. Чамдык саналдакчылар бо талазы-биле боттуг байдалды ыяк билип, үндезининг кылдыр көргүзүп турганнар. Мен ону хандыр бодап көрүп тур мен. Ол дээрге бистиң четпезинис боор харын. Ону маңаа, бо съездиге-даа билип турган. Теоретиктиг концепцияларны илеретпишаан, эштер оон-биле кады бистиң экономикавыста болуушкуннарның дугайында, хоорайларда, регионнарда, республикаларда чогум үү бооп турарының дугайында долу уткалыг информацияларны кылганнар. Чамдыкта принцип ёзугаар шын-даа болза, чүгле арыг теория талазы-биле кылдыңган тайылбырларны кижи дыңнаар-дыр. Ынчалза-даа бир эвес шыңгыы эртем болуп практика дамчыштыр үргүлчү хынаттынмас, оон судалын билбес болгаш, бодунуң эвилчээнде ол практиканы байлакшытпас болза, шын сүмелерни черле берип шыдавас болгай. Чогум-на ыңдыг каттыжылга амдыызында болбаан. Мен амдыралдың өмүнээзинден, практиктиң адындан чүве чугаалаар кижилерни, бүдүүлге коллективтерни төлөлеп турар кижилерни, эртемни чедир көрбес чорукту бир янзы бодап, овааарымчалыг болуруну база сагындырар ийик мен. Ол айыылдыг, эштер, шынап-ла айыылдыг, эле тургустунуушкуннуң чоруп турарының, улуг-улуг шиитпирлерни хүлээп ап турарывыстың байдалы ыңдыг — маңаа күзениишкиннерни каттыштырар үжүрлүг, содаалажып-месилдежип, бот-боттарын буруудадып турбайн аан. Ол дээрге мүнгаш туруш ышкажыл.

Ажыл-агый харылзааларынга эглип кээйн. Баштайгы саналдарның бирээзин мүнгарал-биле дыңнап ордум, ону вертолет кылып турар заводтуң директору чугаалады, ол бүдүүлге бүгү чурт-биле мун-мун харылзааларлыг, ам келгеш ол мооңдактарга үзүп туруп алган. Ында мун кижилиг коллектив бар болгай.

Маңаа төптүң, республика болгаш чер-чер эоге-чагыогаларының адрезинге чугаалаан шүгүмүүлелдиг үүүлдер бо айтырыгже бир-ле дугаарында кичээнгей салырының эргежок чугулазының дугайында илеткелде чугаалаан үүүлге үүүлдежип, бадыткап турардыр. Күш-ажылчы коллективтерниң чогумчалыг ажылы дээргe-ле, өг-бүлелерниң, республика бүрүзүнүң, бүгү Эвилелдиң үндезини, улуг социал программаларны боттандырарының үндезини ышкажыл. Ыңдыг болганда — быжыгымышкының эң чугула үндезини-дир. Бир эвес коллективтер бөгүүгү болгаш даартагы хүүүге бүзүрелдиг болур болза, чурт база быжыгар, ынчан ону божаңнадырын шенеп көргейлер аан.

Бис Съездиниң ажылының үезинде-ле 1991 чылдың экономиктиг дугуржулгаларын чугаалажып көөрүн эпизинге чедирип, бо талазы-биле күш-ажылчы коллективтериниң дүвүрээзинин чавырыылдырар үжүрлуг бис. Бо хуралдарывыс чапсарлап турда, чоокку биринчи хүнде үеден тылкаш, Федерация чөвүлелиниг республика удуртукчуларынче чоруткан төлевилелдери олар-биле кады чугаалажып, оларның санаалдарын көөр деп бодап тур мен. Ол дугуржулганы ыяап-ла чарар херек, ол ам бистиң бүгү улузувуска эң-не чугула.

Бо чугула чидиг теманы доозуп тура база бир чүве дугайында чугаалаксаан ийик мен. Мында кым шыныыл, кым бүрүүлүүл деп маргылдаа көдүрүп келди. Бараанларны боттарын солуштуруп турарының, республикалар болгаш девискээрлер аразынга экономиктиг хоруушкуннар дайынының дугайында шүгүмүүлээнимни чамдык эштер республикалар аразынга чаа харылзааларны, оларның роолун хүлээп көрбейн турар кижи-дир деп билди ышкаш. Ыңдыг-ла харын, болуп турар ол үүлдерни, бо-ла бүгү каайлы черлерни, өскедаа ыңдыг үүүлдерни бир янзы бодап, билип болбайн аан; ол дээрге продукция бээрин үскениниг, бистиң экономиктиг амыдыралывысты сандарадып турарынга харыы-даа дижик — ону билип тур мен. Ынчалза-даа эштер, ону экономика ажылынга кедилиг угланыышкын кылдыр саналар болза шын эвес, ол дээрге рынок талазынче эвес, а оон ырадыр, дедир булганыры ол ышкажыл. Үүге дээрге бис ону күзезивисче-даа, күзевезивисче-даа ол бүгү шимчеңгир, амыдыралны ниити-эвилел рынокун тургузарының оруунга ала-чайгаар-ла туруп аар, оон кол субъектилери — киржичилери болур бүдүүлгелериниң ажылынга шаптык болур. Олар боттарының аргашиннээзин ажылдар дээш идепкейлиг хөделир, сагыыгырывыңгыр, шимчеңгир ажылагыйжы болур, ам бар харылзааларны деткип, чаа партнерларны тывар апаар. Бистиң экономикавыска шаптынчыдылга бээр бир үндезин ол.

Оон-биле кады байдалды хөлүн эрттир халаптыг дивес ийик мен. Ук бөдүүн эвес сорулганы күүседир дээш, ону база эртер, көөр, ужурун бодаар, маргыжар турган боор бис. Саналдарга, мөңгө чоруткан айтырыгларында эштер экономиктиг чаартылгалар канчаар чоруурур дээш, албадаттыргаш алган түр хемчеглер доктаамал апаар эвес бе, чогум-на бо үеде, экономика чаартылганың шиитпирлиг үечадазында келгенде, ону эде тургузарынга олар мооңдак ыпарбас бе деп сагыш човаан турарлар-дыр.

Ыңдыг эвес, эштер. Ол хемчеглерни тодаргай байдалда чогум-на ажыл-агый харылзааларын быжыктырар дээш, ыынокче шилчилге-биле холбашкан бүгү чаартылгаларны боттандырарынга эргежок чугула чогумчалыг байдалларны тургузар дээш ап чорудуп турар.

Өске темп-биле шимчээр, чуртка акша эргилдеин быжыктырарының, сан-хөөнүн бүгү системазының айтырыларын шиитпирлиг көөр дээш саналдар хөй болду. Эвээш эвес чөптүг үүүлдер чугаалаттынды, частыыгларже кичээнгейни утлаан, оларны мен база адап турдум. Ол чоккы рынок харылзаларынга чеченнирге берге дээрзин бүгүде билип турар. Съездите мыңыг үүүлү барымдаалап көрээлем: келир алды ай азы, харын-даа, 1991 чыл долузуубиле — эң-не харыысалгалыг, эң-не эргежок чугула, ооңбиле кады чамдык талада, эң-не күзенчиг эвес шиитпирлериниң үезин болзун, ыңдыг болур болза, ол аарышкылыг чорудулга кызыгаар чок болбас, ол шиитилелди мүнчуратпас.

Саналсүмелериниң чамдык кезиннде ам боттандырар деп турар хемчеглер бар-дыр, а өскелерни өөренип көөр апаар. Ыңдыг хемчеглерни хүлээп алыр хире шыдамык болгаш дидим болурувус четчир болур ужурлуг дээрзин чүгле онзалап айтыксадым. Улус бистиң билген турар ужурлуг, деткир-даа боор ынчаш дедеп-дыр мен. Ынчалзажок бир эвес түңнелдер чок болур болзувусса, ол-ла, бүүрадывыс деп чугаалаан, бодувуска шиитклелди үидургенивис ол.

Съездиге дискуссияны бодап, үнелеп тура, ыңдыг үүүлү үндезин кылдыр көрүп турар мен: аъш-чем хандырыгазын чогумчудар талазыбиле тур үениң онза болгаш үр хуусаалыг хемчеглерни саналдап тура, бис ол айтырыг дээрге бүгү ниитилеллдиң, бүгү эрге-чагыргаларының бүгү-ле бар күжү, деми-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыг-дыр дээрзин билип турар бис. Аъш-чем-биле хандырылганың айтырыгларының талазы-биле республикалар аразында бо чылга хамаарышкан дугуржулга бүгүденің күзениишкиннерин каттыштырар болгаш байдалды эки талаже эң дүрген өскертир. Маңаа дыка хөй үүүлү кылыр апаар, эң ылаңгыда —аъш-чемни кадаглап-шыгжаарын, хуваарын болгаш садарын чүрүмчүдары чугула.

Сүмележилгелер үезинде болгаш дугуржулганы белеткеп турар үеде төп дужаалданың кандыг-ла-бир таарымча чок, улгаттырган хемчээлдерин чыгаар хөөннүг дээн уткалыг бодалдар чамдык республикаларның удуртукчуларының саналдарынга илереттинди. Мен бодаарымга, бис чыылгаш, дужаалдалар дугайында республикалар канчаар дугуржул аар болдур, шак-ла ынчаар бижип каар бис. Чүгле дугуржул алзыннар, мен аңаа, биригээр чугаалааргa, тудуштурар цемент хевирлиг бооп киржир мен. Оон башка ам үүү болуп турар-дыр? «Мээң республикамче» кээп турар бүгү-ле үүүлдер — хүлээп алдынар, оон-даа хөй эккээриниң дугайында күзелдер илереттинип турар, а республикадан үндүр сөөртүүшкүннер дугайында чугаа үнүп кээрге, республикалар аразының үндезининге байдал сыр өске боор-дур. А бистиң экономикавыс дыкала күштүг тускайлаттынып специализастаттынган болгай, бир таварылгада черниң 80—90 хуузу — ол дээрге хөвеи, а өскезинде — тараа болгаш мал ажылы, ыңдыг болганда олар солчулга кылыр апаво, ол чоккa канчап чурттаарыл? Боттуг байдал амгы үеде, кандыг-үүү-даа болза, ыңдыг, бөгүн оон канчап-даа чайлап шыдавас

(Төнчүзү 2-ги арында).

Партия рескомитединде

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чап-чаа эрткен сессиязының бүдүүзүнде РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң доктаамал комиссиялары «Россия Федерациязының болгаш РСФСР-ниң Конституцияларының төлевилелдеринге хамаарылга дугайында» айтырыгны чугаалажып көрген болгаш хоойлу саналдаар инициатива ёзугаар ону сессияның хүн айтырынга киирерин саналдаарга, ол хүлээп алдынган.

Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелинин (Б. Н. Ельцинниң болгаш Р. И. Хасбулатовтуң ниити удуртулгазы-биле ажылчын бөлүктүң удуртукчузу О. Г. Румянцев), тодаргайлаарга 1.1, 1.4 (пункт 4), 1.7 (п.1), 2.4.2, 3.1.7. (п.2.), 3.2.6., 4.1.6, 5.3.2Б (п.7), 7.4.2 (п. 2), 7.4.3 (п. 1) болгаш чамдык өске-даа үүүлдеринде негелделерни социалистиг ниитилел тургузуун узуткаарынче, ССРЭ-ни сандарадырынче угланган кылдыр көрүп, ресиом кежигүннери таарышпас деп санаанар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының инициативтиг бөлүүнүң — «Россияның коммунистери» деп депутаттар бөлүүнүң кежигүннериниң киирип келгени РСФСР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) шилилгелиг төлевилелин олар деткээннер.

Көргүстүүнүң төлевилелдерни коммунистерниң, соңгукчуларның өөренип көөрүнге, гуманныг, демократтыг социализмни, эргехоойлулуг совет социалистиг күрүнени тургузарының, дең эргелиг, тускай догуннаан социалистиг республикаларның Эвилелин чаартырының эрге-ажыктарынга төлевилелдерниң талазыбиле оларның көрүш-туружун тодарадырының дуза көргүзер талазы-биле РСФСР-ниң КП-зиниң рескомитединиң кежигүннериниң, Кызыл хоорком-унуң, райкомнарының сорулгалары тодараттынган.

«Россия Федерациязының Конституциязының болгаш РСФСР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) төлевилелдериниң дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң IV сессиязының доктаалында ындыг янзылыг туруш илереттинген.

Партия рескомитединиң бюрозу «Черни хуу өнчү болдурарынга хамаарылга дугайында» айтырыгны декабрь 15-те чугаалашкан.

Черни хуу өнчү болдурар эргени хүлээп көрүп турар «Чер реформазының дугайында» Хоойлуну РСФСР-ниң улус депутаттарының эдлеч чок Съездизинге хүлээп алганы-биле холбаштыр республиканың ажылчы чону, ылангыя совхоздарының ажылчыннары боттарының сагышсырал дүвүрелин, ол шиитпир-биле чөпшээрешпейн турарын чер болганда илередин турар дээрзин бюро кежигүннери демдеглээннер.

Тыва чер моон мурнунда кажан-даа кандыг-бир кижиниң өнчүзү болуп турбаан, ол чорук аңаа чурттаарын-га болгаш ажылдаарынга, мал-маганны одарладырынга болгаш тараа-быдаа өстүреринге шаптыктаваан, а черни хуу өнчү болдурары ону эмежок өнчү эзэн байларны, оон иштинде даштыкы хөремгитеннерни кылдыр хураарынга чедирер, кижини кижи дарлаар чорукту тывылдырар, төрел аймак ёзу-чурумун катап тургузар, өжөзэн-адаан демиселин өскүдер.

Тываның байдалдарынга черни хуу өнчү болдурарын, ону садып алырын болгаш садарын хүлээп көөрүн таарышпас дээр дугайында ажылчы чонуун санал-бодалы чөптүг деткимчеин ап турар деп, РСФСР-ниң КП-зиниң рескомунуң бюрозу санап турар.

Хууда дузалал болгаш тараачын (арат) ажыл-агыйны, сад, мал ажылын чорудары-биле, тывынгыр-шимчеңгир ажыл-чорудулганы хөгжүдери-биле бажыннар болгаш тудуглар чаныга чурттарга бажыңы, дачалар, гаражтар тудары-биле база оларны хандырары-биле салгал дамчыдар эргелиг үр хуусаалыг үндезинге черни хамаатыларга дамчыдып болур.

Ажылды чоонун чөптүг санал-бодалын, тургустунган байдалды, республикага көдээ ажыл-агыйны башкарын чорударының характерин өөренип көөрбүшаан, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Чер реформазының дугайында» Хоойлунуң төлевилелин ажылдап кылып турган, черни хуу өнчү болдурарын, ону садыглажыр-биле бистер кыйгырып тур бис.

Ханы хүндүлел-биле Тыва АССР-ниң улус депутаттары:

Кара-Сал П. С. — «Сүт-Хөл» совхозтуң директору.
Монгуш Б. Ч. — «Искра» совхозтуң директору.
Тюлюш А. Д. — «Найырал» совхозтуң директору.
Драпаан Б.-У. Д. — «Найырал» совхозтуң саанчызы.
Тумат Н. Т. — «Торгалыг» совхозтуң сарлыкчызы.
Хертек Ч. Х. — «Бай-Тал» совхозтуң директору.
Сувандин К. М. — «Чодураа» совхозтуң директору.
Дукур-оол К. Т. — «Эйлиг-Хем» совхозтуң бригадири.
Эртине М. Б. — «Кызыгаар» совхозтуң директору.
Яндак Т.-С. Б. — Нарын көдээ Совединиң даргазы.
Дотпаа Д. С. — «Саян» совхозтуң хойжузу.
Ногай С. Б. — «Тээли» совхозтуң тракторизи.
Каадыр-оол А. С. — «Май 1» совхозтуң директору.
Лавриненко И. П. — «Россия» совхозтуң директору.
Ооржак И. Д. — Чадаана райүлетпүр комбинадының директору.
Донгак К. С.—«Мурнакчы» совхозтуң чолаачызы.
Монгуш В. С. — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң чолаачызы.
Шомбуй Б. К. — РСФСР-ниң КП-зиниң Тес-Хем райкомунуң ийиги секретары.
Гончаров В. Н. — «Кызыл тараачын» совхозтуң партком секретары.
Мон К. А. — Эрзин райкүүскомнуң даргазы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга 1990 чылдың декабрь 14-те Кыйгырыгны номчаан, медээ хүлээп алган, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга даалганы берген.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга КЫЙГЫРЫГ

Ажылывыс көдээ ажыл-агый бүдүүлгеэн болуп, чер-биле шуут-ла холбашкан бистиң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының, силерге кыйгы салырывыстың үжүүр мындыг, хүндүлүг сурукчулар.

Бисти, бүгүдевисти, бүгү тыва улус-биле бир дөмей, бистиң республиканың суверенитединиң дугайында Декларацияны хүлээп алганы сеткилдиг ханызындан өөрткен болгаш хей-аът киирип турар.

Республиканың суверенитедин боттандырарының үндезин, кол угланыышкынарының бирээзи бистиң не-черни оглу ышкаш, хумагалыг көөрүнде болгаш ону ээ ёзу-биле чөп ажыглаарында деп билип турар бис.

Кым-бир кижиниң өнчүзү болбайн, тыва чер шаг-шаандан бээр бодунуң ажы-төлүнге бараан болуп келген дээрзин билир бис.

РСФСР-ниң улус депутаттарының эдлеч чок Съездизинге черге хуу өнчү болдурар эргени хүлээп көргени бисти кедергей-ле дүвүретти.

Черни хуу өнчү болдурарының хоралыг уржуктарын кызыгаарлаар — улус депутаттарының Советтерини дамчыштыр боттандырар ужурлуг, черни садып алган үезинден эгелээн, ону садыглажырын 10 чыл иштинде хоруур дээн ышкаш кеди чок перспективтиг коруүшкүнден тывылган негелде бадылаашкының эки болуп төнеринге салдар чедирер дээн кажарлаашкын деп биске билдинер-дир.

Черни садыглажыры-биле капсырлажы бээр, ону хуу өнчү болдурар чорук Тывага черниң каш боробак хуу өнчү эзэн бай кижилерге хуваттынарынга үндезин чүүттакчыларны оон күш-биле чайладырынга, оларның хөлезиленин, кулдар болу бээринге чедирер ийик. А үүлүг черлер алган хей эвес тараачынар, аваттар кожалары-биле адаанажыышкынга болгаш чөүүлдээлерге үзүк чок таваржып, төрел аймак ёзу-чурумундан качыгдаанар болу бээр.

Төөгү талазы-биле бистиң мурнуувуста мындыг шилип алыышкын бар: азы черни хуу өнчү болдурар эргени хүлээп алгаш, оон-биле келир үеде бистиң салгалдарывыстың каргыжын дыңнаар бис бе, азы оларның үндезин эрге-ажыктары дээш, ону хүлээп албас бис бе.

Черни реформазының дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылып турган, черни хуу өнчү болдурарын аңаа киирбес дугайында негелдени Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниге тургузарынче силерни, хүндүлүг улус депутаттарын, тыва чонни, оон-келир үеде ажы-төлүнүң, — бистиң салгакчыларывыстың салым-чолунуң дугайында сагыш салыышкын-биле бистер кыйгырып тур бис.

Ханы хүндүлел-биле Тыва АССР-ниң улус депутаттары:

Кара-Сал П. С. — «Сүт-Хөл» совхозтуң директору.
Монгуш Б. Ч. — «Искра» совхозтуң директору.
Тюлюш А. Д. — «Найырал» совхозтуң директору.
Драпаан Б.-У. Д. — «Найырал» совхозтуң саанчызы.
Тумат Н. Т. — «Торгалыг» совхозтуң сарлыкчызы.
Хертек Ч. Х. — «Бай-Тал» совхозтуң директору.
Сувандин К. М. — «Чодураа» совхозтуң директору.
Дукур-оол К. Т. — «Эйлиг-Хем» совхозтуң бригадири.
Эртине М. Б. — «Кызыгаар» совхозтуң директору.
Яндак Т.-С. Б. — Нарын көдээ Совединиң даргазы.
Дотпаа Д. С. — «Саян» совхозтуң хойжузу.
Ногай С. Б. — «Тээли» совхозтуң тракторизи.
Каадыр-оол А. С. — «Май 1» совхозтуң директору.
Лавриненко И. П. — «Россия» совхозтуң директору.
Ооржак И. Д. — Чадаана райүлетпүр комбинадының директору.
Донгак К. С.—«Мурнакчы» совхозтуң чолаачызы.
Монгуш В. С. — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң чолаачызы.
Шомбуй Б. К. — РСФСР-ниң КП-зиниң Тес-Хем райкомунуң ийиги секретары.
Гончаров В. Н. — «Кызыл тараачын» совхозтуң партком секретары.
Мон К. А. — Эрзин райкүүскомнуң даргазы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга 1990 чылдың декабрь 14-те Кыйгырыгны номчаан, медээ хүлээп алган, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга даалганы берген.

Чагаалардан

ЧАГЫГЛАР ҮЗҮКТЕЛБЕС

Шуй суурда чонга ачы-дуза чедирер пунктунуң идик даарап септээр мастерскаязында мастер Мөңгүн-оол Кара-Доңгак болгаш оон өөнүң херээжен ээзи Валентина Кара-Доңгак оларның ажылы районда сурагжаан. Аныяк өг-бүле моон мурнунда район төвүнге комбинатка ажылдаа турган, амыдыралының айыы-биле торээн суурунда 2 чыл бурунгаар ажылдай берген. Оларның идик мастерскаязынга ажылдаан стажы 8 чыл. Аныяк, мергежээн оолга баштайгы үеларде бергелер турган-даа. Амгы үеде ол өзүлүг мастер.

Чылыг, эптиг бышкак идиктер даарадыры-биле чоңдан чагыглар үзүк чок кээп турар.

Барыын-Хемчик, Чадаанадан безин чагыглар кээп турар. Олар эрги идиктерни септеп, чаа бышкак идиктерни (уиты) кылып турарлар. Шевер холдуг өг-бүле чоңуң чагыгларын саадатпайн, үе-шаанда кылып берип, ай, квартал, чыл планын үргүлчү ажыр күүседип, комбинаттың мурнакчылары бооп келгеннер. Кара-Доңгактың хөрек чурум төвүнде комбинаттың хүндүлел самбызында мурнакчылар аразында каш чыл улаштыр киргеен таварылга эвес. Суурда идик септээр мастерская бо хүннерде чыл планын ажыр күүседиптер.

Арбай-оол КЫНЧЫЫР.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ге арында).

бис. Политикага-даа оон чайлап болбас, а боттуг шиитпирлерге — чугаалаандаа херээ чок. Шиитпирлээшкиннерни тывар херек.

Дугуржулганы хевирлепбелеткээри ажылчын деңнелге эртер үжурлуг, ону бээр эккел. Съездиге ол дугайында чугаа кылган херээ чок деп санап, мооң-биле кызыгаарланып каар бодаан мен. Ынчалза-даа силерге дыңнадыр ужурлуг бис — дугуржулга бар бе, дугуржулга чедип алдынган бе азы чок бе. Ол дээрге хамыктың мурнунда депутаттарга херек, чүге дээрге чаныр келгеш улустарга чугаалаар апаар болгай: көрүнер даан, бис бо хүннерде Съездиниң контролюнуң адаанга мындыг дугуржулга база келдивис.

Дүүн көдээ ажыл-агайның төлээлери-биле ужуратшывыс, олар боттарының харысалгазын угаап билип турардар. 1991 чылды черге хамаарылгага, тараачыннарның амыдырал байдалдарынга үндезин өскерилгеннің чылы болдурарын айыткан Декларацияны Съездиге хүлээп алырын саналдадым. Удурланышкын чок болган. Ынчангаш саналдап тур мен, Редакция комиссиязы ындыг Декларацияның төлевилелин биске белеткеп көргүссүн.

Ажыглаттынмайн турар көдээ ажыл-агый черлерии четчелеп, даңзылаарынга, тараачын ажыл-агыйларга болгаш черге ажылдаксаан бүгү-де кижилерге дамчыдып бээри-биле Советтерниң эргезинге турар чер фондузун тургузарынга хамаарыштыр чүве чугаалаар дээр болза, республикаларже дугуржулга кылгы-биле чоруттунган бөлүк документилерде огород база сад тарып остурукээр хамаатыларның дилеглерин хандырарының дугайында Президентиниң Чарлыы база бар. Бодап көөрүмге, бистің Советтеривиске чаа аргаларны ол ажылдар, ынчангаш ол бүгүге удурланышкыннар чок болганда, Съезд бодунуң үзел-бодалын илередир ужурлуг.

Ол ажыл эрге-чагырганың республикалар болгаш черчер органнарынга хамааржыр-даа болза, ындыг турушту демделээри чугула. Министрлер кабинеди болгаш республикаларның чазактары ол ажылды шыңгыызы-биле чорудар апаарлар.

Черии хуу өнчү болдурар айтырыгның талазы-биле референдум дугайында. Чамдык республикаларда маңаа хамаарыштыр хоойлулар хүлээп алдынган, ынчалза-даа олар чамдык таварылгаларда бот-боттарынга дүүшкек эвес бооп турарлар. Россияда — бир үүл, Белоруссияда — оон өске, Прибалтикада — черлерни буржуаз хорекгитеннерге эгидип бээриниң дугайында безин чугаа чорup турар. Ынчалза-даа ол бүгү эрге-чагырга органнарының шиитпирлери-дир. Референдум арттырын саналдадым, часкы хову ажылдары эгелээрин кичээнгейге ап, ону соңгаарлаткан херээ чок. Бүгү республикаларга ол бүгүнү февральга недир доосса эки хевирлиг, бодап көөрүмге, Съезд маңаа хамаарыштыр бодунуң туружун илередир ужурлуг.

Күүсекчи эрге-чагырганың хүлээлгелериниң дугаында. Бо айтырыг талазыбиле эң хөй шүгүмүүлелдиг саналдар, ынчыг-даа болза, чөптүг чемелээшкиннер чугаалаттынган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ук дискуссия бисти мурнукузундан-даа бүзүретти — эргечагырга дугайында айтырыг —амгы үеде эң чугула айтырыг. Ону шиитпирлевээн шаавыста, бис үндезин чаартылгаларның бо үе-чадазында оон өске-даа дыка хөй айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас бис — экономикага, аймак-сөөктер аразында харылзааларга, ниитиниң корум-чурумун, хоойлу-дүрүм сагылгазын быжыглаарынга-даа.

Оон үүгле үстүү эшелонун эде тургузуп тургаш, күүсекчи эрге-чагырганың ажыктыг ажылдаарын чедип аары болдунмас дугайында илеткелге илереттинген үүл дискуссиларга улам ханылаттынган. Шынап-ла, күүсекчи эрге-чагырга дээрге система-дыр, ол боду тускай дүрүмнерлиг, оон организациязының болгаш ажылчорудулгазының принциптерин ында бар. Бир эвес чүртта күүсекчи эрге-чагырганың бүгү системазынга даянып болза, Президент эрге-чагырганы бодунуң хүлээлгезин күүседип шыдаар дээрзиниң дугайында маңаа илереттинген санал-оналдарга долузубиле каттыжып тур мен. Оон-биле кады чугаа Эвилел дугайында чорup турар дээрзи бүгүдеге тодаргай, билдингир болур ужурлуг. Ол чорук суверенниг күүнелериниң Эвилели болдурарын өөренип көрүп тургаш чаарткан болгаш эрге-хүлээлгелерни чаа үзү-биле тускайлап ажыглаан, чаңгыс аай, ынчалзажок бүлүн республикага чүгле болдунар. Ындыг байдалдарда күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аай системазы турар ужурлуг. Ниити-эвилел ыныгу тус-тус кылдыр ажыланы бээр болза, социал-экономикиг деп-шилге болдунмас. Ынчаарга күүсекчи эрге-чагырга ажыланы бээр болгаш оон бүгү эвенолаларының аразында туруш харылзаа чок апаар болза, ол база-ла болдунмас.

Мону бүгүде барымдаалап көөр ужурлуг, чүртка күүсекчи эрге-чагырганы организастаарда ону бодаары чугула. Эвилелдің болгаш республикаларның суверенитетеринин принциптериниң үндезининге Федеративтиг республика кылдыр Эвилелди камгалап арттырың алырын күзевейн турар кижилер аңаа удурланыр, ол дугайын маңаа болган саналдардан эскердим. Диалектикалыг харылзаа талазы-биле алыр болза ындыг.

Националдар аразында харылзааларның айтырының дугайында. Бо айтырыглар ниитизи-биле болгаш чөрүлдээлер чидигленип турар чамдык республикаларга база девискээрлерге хамаарыштыр кончуг шыңгыызы-биле маңаа, Съездиге, түр. густунуп турду. Съездиге болгаш Президентиге кээп турар чагаа-бижиктериниң база болгулаан болгаш болур деп турар беседаларының кол темазы-даа ол бооп турар.

Бо бүгү айтырыглар талазы-биле чаңгыс аай үүл илергейлеттинип турар деп чугаалай албас мен, ынчаарга кол чүүлде ниити коруушкүнүн тургустунуп кээп турары черле илдең. Бистің кижилеривистің хөй кезии Эвилелди камгалап арттырары, ону чаартыры, ол ышкаш бистер тургустунуп турар чаа делегейниң чолеңгиштериниң бирээзи болур улуг күүне бооп артарывыс дээш туржуп турар. Оон-биле кады бистің кижини, өг-бүлени, кижиниң эргезин камгалап ап күш четпейн турарывыска чоннуң таарзынмайн турарын база катап бүзүреп көөрүп тур мен. Ындыг байдалды эдер херек, ол дээш төп-даа, кайы-бир чергези-биле республика болгаш чер-чер органнары-даа харыысалганы хүлээр апаар. Ниити эргеажыктарны барымдаалап турган, бистер бот-боттарывыстың аравыска чаңгыс угланыышкын-биле бир демниг хөделир болзувусса, ол чедип алдынар. Бирээде, чүүн-даа мурнунда кижиниң эргезин бодаар херек, ийиде, маргылдаалыг айтырыгны кайы-бир чонга когарал-хора чедире бербес кылдыр шиитпирлээр херек.

Ындыг айтырыгларны шиитпирлээри, шынап-ла, кончуг берге дээрзин чугаалаар ужурлуг мен. Меңээ бүзүрээрии дилеп тур мен.

Литвада, Латвияда, Эстонияда бооп турар болуушкүннар бисти кончуг-ла дүвүредип турар. Ол республикаларга он-он чылларда чүрттап келгеш, олардың экономиказын болгаш культуразын хөгжүдерииге маргыш чок салыышкынны киирип келген дыка хөй кижилериниң ол республикаларның хамаатызы болур эргелерин казып туурары чөлге канчап тааржыр боор. Ол кандыгдаа конституцияларга болгаш хоойлуларга, оон иштинде кижиниң эргезиниң дугайында делегей пактыларынга үүлдешпес.

Бо айтыышка тодаргай харыны бээр ужурлуг бис. Прибалтика республикалары ам барык чартык үүс чыл дүргүзүүлге СССР-ниң составында туруп турар. Ынчангаш олардың-биле өске республикаларның, ниити Эвилелдиң аразында бот-боттарының аразында түдүш харылзаалыг хүлээлгелер —экономиктиг болгаш политиктиг хүлээлгелер, кижилериң хамааты болурунуң айтыыглары болгаш олардың амыдырал -чүрүттүлгазы-биле чамдык таварылгада үк республикаларның девискээрлери-биле холбашкан хүлээлгелер түргустуна берген болгай. Түргустунуп келген ол харылзааларның бүгү комплексин доп-дораан, хары үүда үзе шаантары шын деп бистерни кым-даа кажан-даа бүзүредип шыдавас, артында-ла ол республикаларда турар улустарның күзел-соруун айтырбайн чыткаш. Ынчангаш бо айтырыг талазы-биле референдум чорудар деп санал киирип келгенимниң чылдагааны-даа ол. Ону чорудуп турда хамааты бүрүзү бо айтырыгга бодунуң хамаарылгазын илередир арга-лыг болур.

Съездиге эш Мошняга санал берди. Оон-биле болгаш Молдованың өске-даа депутаттары-биле ужурашкан мен. Бөгүн бо хурал соонда, ол республикадан келген депутаттар-биле ужуражыр мен. Ында база-ла чидиг байдал түргустунуп келген, ол дугайын депутаттар бялар. Кишинёвтан, Приднестровьеден келген эштерии харыысалганы бодунга алыр апаар. Президентиге хамаарыштыр Съезд мурнундан-даа, Съездиниң бодунга-даа кылдынган чемелээшкиннерни база ажыг-шүжүглүг дүржүлганы угаап-бодап, ындыг түңнелге келдим.

Эвилел керээзин чарарының келир үезинің дугайында дээр болза, Съезд ол айтырыгга катап эглип кээр. Ынчалза-даа маңаа ол төлевилелди деткээн-даа, хүлээп көрбес-даа үүлдер хөй дыңналган болганда, бодумнуң бодалымны илередир бодадым. Бодап көөрүмге, олдаа, бо-даа талаларже угланган эмин эрттир чидиг, эмин эрттир дүрген медеглелдер кылырын арай-ла шеглезе эки боор. Улуг орукту эткен бис— ол темага хамаарыштыр аасдаа, бижимел-даа айтырыглар салып турганнарга харылап турарым бо. Эвилел керээзиниң амгы төлевилелиниг чедир улуг орукту эткен бис—түскай догуннаан республикаларның декларацияларын, республикаларның төлээлери-биле сүмелеежилгелер, Федерация чөвүлелиниг сайгарылга, ССРЭниң Дээди Советиниг чаңгыс эвес катап чугаалажылга, эртем дискуссияларын дамчыштыр орукту эртивис. Ол нарын айтырының сайгарылгазы бүгү ниитилелде чорup турар. Эвилел керээзиниң амгы төлевилелин —бюрократиянын продуктузу деп саналы дээргеле ол белен эвес, нарын чорудулгага киржип турган бүгү-ле кижилерни бүрүүдатканы олдур. Ажыл уламчылап турар, республика бүрүзүнден бүрүн эргелиг төлээлер болуктери түргустунган.

Чүрттүң амыдыралының бо ажжок чугула, үндезиниг айтырынга хамаарыштыр бодунуң туружун илередирин Съездиден чоп манап турар.

Дээди күүсекчи органның структуразынга өскерилгелерни, корум-чурумну тургузар, аъш-чем-биле хандырылганы экижидериниң талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчегларни, экономиканы быжыктырып, экижидер талазы-биле кииртинген саналдарны Съезд деткиир боор дээрзиниге бүзүрелдиг боор адыксаанымны чугааманың төнчүзүнде илередикседим.

Дүүн көдээ ажыл-агый ажылдакчылары-биле ужуражылгага бо дугайын чугааладым. Бистің саналдарывыс, олар кандыг-даа ужур-өткалыг болза, дыка хөй таварылгаларда күзел чок хүлээп алдынып турар. Бис ону камгалап, шыңгыдып келдивис—ол бистің быжыг үзел-бодалывыс-даа боор чүве — Эвилел керээзиниң болгаш бүрүн эргелерни аңгыларының үндезининге күүсекчи эрге-чагырганың ханы эде тургустунуушкүүн негеттинер. Ону чылзып, соңгаарладым турарывыс, шиитпирлиг эвес чорup турар дээш бисти шүгүмүүлеп-даа турду, а эрге-чагырганың мунчуралы мындыг нарын берге үеде канчап-даа турбас ужурлуг диштилер. Алыс түңнелинде барып, бүгү чүвени аажок ынамчалыг өөрөкин көөгеш, бис ону кылдывыс. Ынчалзажок ам база катап демги-ле ораторларның шүгүмүүлелиниг таварыштывыс. Принцип чок чорукту, политиктиг кажарлаащыны ол көргүзүп турардыр. Мында оон өске үүл-даа чок.

Күүсекчи эрге-чагырганың мунчуралын ажыл эртер ужурлуг бис. Шиитпирлиг хөделиишкиннерни, корум-чурумну, чогумчалыг чорукту, реформаларның программаларының боттанышкынын чон манап турар. Саналдаттынган хемчеглерни эң хынамчалыг, чаңгыстап тургаш сайгарын көөр херек —чедир ажылдап кылыр, улам байлакшыдар. Кайы-бир үүлдү албайн-даа барып болгай, ынчалза-даа толаргай шиитпирге ыяап-ла кээри чугула. Съезд кииртинген саналдарны деткиир дээрзинге идегеп тур мен.

Эштер! Маңаа дүүштүрүп, деңзигүүрлеп көргенивис байдалдың үнелээшкиннери, идип үндүртүнген болгаш өөренип көрдүнер, түңнеттинер, саналдар сандараашкынны улам ханылатпас программага келгенивисти, үениң негелделеринге дүржүп турар боттуг программага келгенивисти бадыткаар арганы берген. Чамдык санал берген кижилериниң ынай-бээр шураашкыннарынга, дуврээшкиннеринге каттышпайн тур мен, а ындыгларның аравында удуртукчу эштер-даа бар болду. Дүүн бир чыыштарга олар тускай туруштарын хүлээп ап, балылап, немеп, өскертип турганнар, а бөгүн кээп оон ойталап турлар. Бо үе-чадада ынай-бээр чайгылыышкыннар, бот-боттарывысты баллырлажырывыс чүге-даа чедирбес.

Шилип алганывыс угланыышкын-биле ажылдаар, хөделип херек. Ол шын угланыышкын. Ол — социалистиг шилип алышкынның хемчээлинде, өнчү харылзааларын ханы эде тургузарын дамчыштыр кижилериниң күүчүлүг тура-соруун көдүреринче чедирип кээри-биле ол амыдралдың чаа хевирлериниче, чаа ажыл-херекче, рынокче аппар чорup.

Мурнувуста ажыл чүге-даа деңнээр аргажок улуг. Оон үүл, ынчаш? Бүгү чүвени ажыл эткеш, шиитпирлиг чадага келгеш, ам база катап ынай-бээр халып эгелээр бис бе?

Чок! Бүгү күштү мөөнеп чыгаш, харыысалганы болунга ап, бурунгаарлаар херек. Чамдык үүлдерни кылып шыдавайн баар-даа чадавас бис. Кайы-бир черге чазыптарывыс-даа чадавас. Ынчалза-даа кол үүл талазы-биле эң шиитпирлиг артта келдивис, ону ажып эткеш, бистің бүгү ниитилевистің социалистиг чаартылгазының орууниче, шынап-ла, үнүптер бис.

Сандараашкынны байдалдан үнерининг боттуг программазын ажылдап кылып, боттандырып шыдаар бис дээрзин санал-оналдар солчуушкуну менээ бүзүретти. Оон-биле кады ээлчеглиг чайгылыышкыннарга үе бисте шүүт чок дээрзи тодаргай билдине берди. Бүгү үе эткен. Ажылдап эгелээр ужурлуг бис, чаңгыс-даа хүн чидирбейн ажылдап эгелээли, ажыл-чорудулгавыстың бүгү системазын шиитпирлиг-биле өскертиили. Ындыг болганда үүгле чаа структуралар эвес, чүрттүң мурнунда тургустунуп келген сорулгаларның шиитпирлээшкининче ёзулуг-биле ылап кирер, ол аар чүүкту бодунга алыр кижилер херек — Президентиниң эргечагырганың деңнелинге-даа, республикаларга-даа, чер-черлерге-даа, күш-ажылчы коллективтерге-даа, ниитизи-биле бүгү ниитилелге-даа.

ЧУРУКТА: Сара Калдыновна Лопсанчап — бедик мергежилдиг медицина ажылдакчызы. Кызылдың эмнелгелеринге ол чээрби ажыг чыл ажылдап, чоннуң кадык-шылын экижидеринге кызымак үлүүн киирип келген. Ол ам Кызылдың ийи дугаар поликлиниказында аңдан ажыг эмчи сестраларының ажыл-ижин башкарып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МЫНДЫГ БООП БОЛУР БЕ?

Мен болза Чадаананың «Автотехсервисте» ажылдап турар кижи мен. Кадо киллизиниң эргелекчизиге бо чайын бир катап чигир талону алыр дээш баарымга, уруг-дарыымның дугайында шинзылга эккел, ону хоорай Советиге бээр чүве деп ынчалдылар. Ажытолум хөй кижи мен, ынчангаш чөпшээрелди-даа, талонуудаа алгаш, 4 килограмм чигир ап турдувус.

Ам чүү дээр силер, кадайын ажылдавас болганда талоннар бербес бис дээр, мындыг апарды. Уругларым өзи бистің эмгы организациявыс «Сельхозхимия» турда, аңаа таныылдап ажылдап турган кижи. Оон хоочузу кирип аарааш, ажыл кыла албастаан, тыныштаар болгаш үргүлүү эм ижип олурар, окпези багай кижи. Республика эмнелелериниде эмнедип барбаан эмчизи-даа чок, шаг болган бис. А районнуң өкпе эмчизиге баарга, кадының эттинген кижи-дир сен дээр, ол хиреле шынылгадокумент-даа бербес. Колдуунда-ла херекке албас-тыр. Мындыг болурга бистер, бо хөй өг-бүле, аарыг-аржык улус ам канчаар бис аан? Черле бо өкпези баксыраан улус канчаар ужурлуул? Кижиниң мурнунда ажылдап турганы коллективи мындыг бооп болур бе? Кижилерни чүү деп, канчаар көрүп турары ындыг бооп чүвел аан? Мынча үр чылдарда ажылдап келгеш, бажың-чаглакка чединдим. 1971 чылда мында ажылдап эслээн мен. Бо барак бажыңнарның одалгазы дээш чежеда шүгүмчүлээн, дилээн мен. Кандыг-даа түңнел чок-ла-дыр. Чай боорга одакчылар септеп тур-ла бис дээр, ай санында акша-шалың алыр, ол хиреде кылып каан түңнели көзүлбес. Эткен 1989 чылдың төнчүзүнде ыжын донурун каан одалга системазын бүдүн чай дүргүзүнда кылып чадашканнар, ынчалза-даа ам одан-ла тур бис деп, котельная хоолайындан ыш бурулаадып турар, а херек кырында Чадаананың бо кызыт-кызыт бажыңнарының чаңгызында-даа чылыг чок. Мен өрээлдерни шуптузун кезип көргеш, ам чаңгыс-даа таарымчалыг өрээл тыппайн, ам эрги олурган хевээр сүүгү одап, чүрттап олур мен. Эзи кадының өрээлдерии ам улус тонап, үрегдеп каантар бооп-дур. Үүгле мээң олурар чартыымда үш өрээл амдыызында бүдүн тур. Шак бо кызыт бажыңнарның салым-чолун келир чайын канчаар иири? Эргим редакциядан шыырак даргаларымдан дуза дилээр, мындыг кижи-дир мен.

Эдер-оол МОНГУШ.

Чадаана хоорай.

РЕДАКЦИЯДАН: Чөөн-Хемчиктің төвү —Чадаананың чүрттакчызы Э. Монгуштуң бо чагаазында дүвүренчиг фактыларны бижип турар-дыр. Моон мурнундадаа ындыг хомудалдар үүнүп турган. Ынчангаш ук бажыңнарның чүрттакчылары кыжын соок боорундан таныш-көрүштериниң, эш-өөрүнүң, дөргүл-төрелдериниң бажыңнарынга барып, кыш ажып ап тургулаан. Ол факт ам-даа үргүлчүлевишаан-дыр.

Ийиде, бо өг-бүлеге чүге аъш-чем (чигир) талону бербейн турарыл, кандыг үндезиниигил? Бо айтырыгларны Чадаана хоорай Советиниң күүскомунун даргазы Виктор Маадыевич Сегбе харылап, автонуң дилээнге дузалажыр боор деп идегеп. харыызын манап артывыс.

ТУРУЖУН ТУДАР УЖУРЛУГ

Төп парлалгага үнген чонга чугула херек документилериниң төлевилелдери, чүрт иштиниң болуушкуннары амгы үеде ниитилелде байдалга деңзилеттинген болгаш ханы бодалдыг хамаарылганы негеп турар. А байдал политиктиг авантюризмиң, идээргек чорукту үжүн хөрлээлеп болур хире айыылдыг. Чүгаа чүрттүң амыдырап —артарыының, национал камгалалдың дугайында болуп турар. Ол дугайында чоокта чаа болуп эткен РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш ТКК-зының каттышкан Пленумунга база медеглеттинген.

«Багай болган тудум эки» деп принципти суртаалдаар, чүртка дыңзыгыышкынныг байдалды тургузуксаар чамдык күштер барын билир бис. Чонга социализм деп чүве кайы хире багайыл деп шыңзыдыксаар, ынчангаш хереглеп рыногун быдарадыр, частын болгу дег мораль-психологтуг байдалды тургузар сорулгалыг кижилер бар. Шак мындыг байдалда конституциялыг тургузуга болгаш күрүнеге удур халдаашкынчаа непте-рээн.

Б. Н. Ельцинниң, Р. И. Хасбулатовтуң доора удуртулгазы-биле Конституция комиссиязының белеткээн Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниде аңыы-биле политиктиг тургузугну дүжүрерин, бистің күрүневистің аайын өскертиир дээрзинин чүтүлү билдиниг турар. Төлевилелде күрүненің политиктиг үнчоннуң саналын-даа барымдаалавайн, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездиниге бадыладырын оралдажып турарлар.

Оон аңыда ук төлевилел ам күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле чөрүшкеттерлиг, чижээ, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң хүлээп алганы «Хөй-ниити каттыжышкынларының дугайында» Хоойлуга болгаш оске-даа актыларга. Ынчангаш Россия Конституциязының төлевилелдерининг вариантыларынга хамаарыштыр калбак чугаалажылга херек. Ылангыя кайы Конституция херегил деп үүлдү бүгү чоннуң сайгарылгазынче үндүреп аваар.

Эвилел керээзинге хамаарыштыр база ангы-ангы бодалдар бар. Республика бүрүзү чүнүң-даа бажынга бодунуң суверенитедин салырын оралдажыр, хөлүн эрттир бот-тогдунуушкуну Совет Эвилелин бузарынга эккеп болур деп үүлдү чедир бодавайн турары хомудан-чыг. Бөгүн «интернационализм» деп сөс мырыңай ттундурган. Ол дээрге аңаа хоозун сөс эвес, а чүрттүң улустарының экономиктиг, политиктиг, культурлуг харылзааларынга салдынган үүл-дүр. Ынчангаш мен бодум хуумда бистің Эвилелдиң чаартыныышкыны, Эвилел керээзинге дугуржектерии Прибалтика республикаларында болуп турар болуушкуннардан көрүп болур. Оон кым ажыктыг чүнү чедип алганыл дээр болза, үүгле бөлүк бүржуаз үзлуг кижилер дээрден башка, чон оон чүнү-даа албаан. Бис моон түңнел үндүрүп, ниитилелдиң, күрүненің салым-чолу шиитпирлеттинип турда, доора хайгааракчылар болуп олурар эргевис чок. Ол дээрге бистің шуптувустуң салым-чолувус-тур.

Ийе, бөгүн бистің ниитилел хөлүн эрттир социал дыызыккан. Ол дугайында социал-психологтуг, социал-экономиктиг байдал-даа болгаш кем-херек үүлгедиишкининиң статистиказы-даа чугаалап турар. Будуүлгеде болгаш хереглеп адырында сандараашкын ханылап, кем-херек үүлгедиишнии өзүп турар. Бо үүл бистің республиканы. Кызыл хоорайны-даа оюп эртпээн. Шак мындыг байдалга ниитилел үр чүрттай албас. Бир эвес күрүненің сандараашкыны, экономиканың будалчаа уламчылаар Ынчалзажок бөгүнгү политиктиг месилдежившкин чонга чүнү-даа эккеп бербес дээрзин билзе чогуур. Ол Чөөн Европаның дуржулгазындан көстүп турар.

Демократилиг эрге-чагырганы холга тудуп алырынга ажыглаанының чижектерии Прибалтика республикаларында болуп турар болуушкуннардан көрүп болур. Оон кым ажыктыг чүнү чедип алганыл дээр болза, үүгле бөлүк буржуаз үзлүг кижилер дээрден башка, чон оон чүнү-даа албаан. Бис моон түңнел үндүрүп, ниитилелдиң, күрүненің салым-чолу шиитпирлеттинип турда, доора хайгааракчылар болуп олурар эргевис чок. Ол дээрге бистің шуптувустуң салым-чолувус-тур.

Ийе, бөгүн бистің ниитилел хөлүн эрттир социал дыызыккан. Ол дугайында социал-психологтуг, социал-экономиктиг байдал-даа болгаш кем-херек үүлгедиишкининиң статистиказы-даа чугаалап турар. Будуүлгеде болгаш хереглеп адырында сандараашкын ханылап, кем-херек үүлгедиишнии өзүп турар. Бо үүл бистің республиканы. Кызыл хоорайны-даа оюп эртпээн. Шак мындыг байдалга ниитилел үр чүрттай албас. Бир эвес күрүненің сандараашкыны, экономиканың будалчаа уламчылаар болза, чавырлыышкынны чедип алыры нарыыдаар.

Кызыл хоорайга хамаарыштыр алыр болза, чаа чылдан эгелеп бүдүүлге хемчээли 20-30 хуудан-даа хөй кудулаар, дыка хөй бүдүүлге черлериниң ажылын, жектерии Прибалтика республикаларында болуп турар болуушкуннардан көрүп болур. Оон кым ажыктыг чүнү чедип алганыл дээр болза, үүгле бөлүк буржуаз үзлүг кижилер дээрден башка, чон оон чүнү-даа албаан. Бис моон түңнел үндүрүп, ниитилелдиң, күрүненің салым-чолу шиитпирлеттинип турда, доора хайгааракчылар болуп олурар эргевис чок. Ол дээрге бистің шуптувустуң салым-чолувус-тур.

Ийе, бөгүн бистің ниитилел хөлүн эрттир социал дыызыккан. Ол дугайында социал-психологтуг, социал-экономиктиг байдал-даа болгаш кем-херек үүлгедиишкининиң статистиказы-даа чугаалап турар. Будуүлгеде болгаш хереглеп адырында сандараашкын ханылап, кем-херек үүлгедиишнии өзүп турар. Бо үүл бистің республиканы. Кызыл хоорайны-даа оюп эртпээн. Шак мындыг байдалга ниитилел үр чүрттай албас. Бир эвес күрүненің сандараашкыны, экономиканың будалчаа уламчылаар болза, чавырлыышкынны чедип алыры нарыыдаар.

Кызыл хоорайга хамаарыштыр алыр болза, чаа чылдан эгелеп бүдүүлге хемчээли 20-30 хуудан-даа хөй кудулаар, дыка хөй бүдүүлге черлериниң ажылын, ниитилелдиң, күрүненің салым-чолу шиитпирлеттинип турда, доора хайгааракчылар болуп олурар эргевис чок. Ол дээрге бистің шуптувустуң салым-чолувус-тур.

Ийе, бөгүн бистің ниитилел хөлүн эрттир социал дыызыккан. Ол дугайында социал-психологтуг, социал-экономиктиг байдал-даа болгаш кем-херек үүлгедиишкининиң статистиказы-даа чугаалап турар. Будуүлгеде болгаш хереглеп адырында сандараашкын ханылап, кем-херек үүлгедиишнии өзүп турар. Бо үүл бистің республиканы. Кызыл хоорайны-даа оюп эртпээн. Шак мындыг байдалга ниитилел үр чүрттай албас. Бир эвес күрүненің сандараашкыны, экономиканың будалчаа уламчылаар

Партийжи удуртукчунуң көрүжү

экономиканың кайгалдарынын холу боштунар дээрзин утпас ужурлуг бис. Олар чоннуң хоозуралынга боттарының хөрөнгизин тургузарлар. Рынок байдалында өнчүүн бүгү хевирлери тургузар ужурлуг, ынчангаш оларга дең байдалды тургузар. Кандыг-даа монополия — күрүненин-даа, хуунун-даа — хоралыг дээрзи билдингир. Үште, амгы рынок байдалында кагжын шыдаар өнчүүн коллективтиг хевирлерин камгалап арттырары чугула. Капитализмни катап тургузарының ораладжыышкыннарынга доора хайгааракчылар болур болзувусса, ону бисте чон ортээвес деп чүвени коммунистер медереп билзивиссе чогуур. Чүнү-даа мурнай хуужудулгага болгаш өнчүнү күрүненин болдурбазынга хамаарыштыр бис база тодаргай туруштарлыг болур ужурлуг бис.

Бирээде, хуужудулганы чорудар, азы өскээр чугаалаарга, маңаа чоннуң хөрөнгизин тургузуп болгаш өстүрүп берген кижилерниң сонуургалдарын барымдаалаар.

Ийде, өнчүнү ажыт экономиканың холуне киирин болдурбас, социал чөптүг чорукту хандырар. Үште, даштыкы капиталдың салыышкыннарының кызыгаарларын ылаптыы-биле тодараткан турар ужурлуг. Чүрттүн экономиктиг хамаарышпас чоруу - контроль чок төймеглеттинип болбас. Ынчаарга хуужудулганы чагырып дужаарының оруубиле күүседип болбас. Албадаашкын методу, төөгүнүн көргүзүп кааны дег, дам-на нарын байдалды улам-на ханыладып болур.

Бөгүн, кажан ниитилел моон соңгааргы хөгжүлдезинин шилип алышкынының мурнунда туруп турар үеде, коммунистерге үүг-даа хамаарышпас хевирлиг олуруп турары канчап-даа таарышпас. Ол дээрге кончуг улуг политиктиг частырыг болур ийик. Ынчангаш хоорайның партия организацияларының кол сорулгазы — кижилерге тургустунган байдалды анализтеп тайылбырлаары, социализмге чөржүр бодалдарга удур туржуру. Кандыг-даа байдалда коммунист кижи бодунун адын, арнын, туружун тудуп, бодун долгандыр кадык күштерин каттыштырар хүлээлгелиг.

Виталий ВАЛЬКОВ.

Партия Кызыл хооркомунун бирги секретары, РСФСР-ниң Компартиязының ТК кежигүү.

Көдээ суурнуң социал овуру

ХӨНДЕРГЕЙ

Хөндергей, ийе, Хөндергей... Ол хөлчок чараш Хөндергей чашкы шаамның салым-чолу-биле база доңнашкан чер чүве. Оны сактып келириме, хөй чүүл малы, көгү-шыгы, эзиминде элик-хүлбүзү, ховушынаазында хоор-сарыг тараазы, сайзанак дег сууру, шалып ишчи арат чону каракка көстүп келир. «Эрткен кижи мактап эртер, элбек, байлак Хөндергейим» деп үк чер чурттуг шүлүкчү Монгуш Дүгаржаптың чогаадып каан ырызы кулакка дыңналып келир. Сөолзүредир бир-ле кижиниң «хонүп чадаан Хөндергейин»... деп шоода аарак чугаалааны сагыжымны саймаарадып чораан. Ында база үндезин бар дээрзин иштимде бодап, аңаа бир катап чедип көрзүмзе деп күзелим бо удаада боттанган чүве.

Хөндергей, ийе, Хөндергей бо-ла болгай. Хөндергей дээрге хем ады, чер ады, совхоз ады. Суурже чедип олурар орук мооң мурнунда чылдарда кижи чайын-даа, кыжын-даа эртери берге турган. Ам олар «чазактың саралазы» илдик чок хап эртер чорду. Ол база өөрүнүүр. Шаандакызында дециээрге, суурнуң шаа-биле хөгжөөнин кижи дораан эскерер. Кандыг-даа суурнуң культуразының одаа ында ажылдгайының экономика, культура, социал хөгжүлдезиниң көрүнүү дээрзинге кым маргыжар боор. Ынчангаш ынаар базыптым. Ында база-ла ужур бар. Чул дээрге ол черниң Культура бажыңының тар, бичиизин, аныяктарының сеткил-сагыжынга таарышпайн турарын, кандыг-даа оюн-тоглаа болбайн, чүгле кино үндүрүлгези-биле кызыгаарлаттынып турарын шүүмчүлеп бижээн бир авторнуң часкаар келген чагаазы сагыжымны өрүмнеп чорааныла шып ийин.

Кайгап калдым, часкы шаамда танцы теп, гармонь ойнап чораан эрги, бичии, куурарын, чөнүп калган клуб бо-ла-дыр. Мүрнүн эрткен-дүшкен кижилерден чажыраары ол чүве ыйнаан, чанге, чуга ыяштар-биле чажыра шып каан, көөрге мүн-не көрүштүрге. Артын көрүптерге, ирий берген кара чудуктар ырзайгылай берген тургулаар, ону улус көөр эвес деп бодаан боор. Карак ажыттап деп чүве ол-дур ийин. Ындыг Культура бажыңы республиканың кайы-даа совхозтарында бар. Ынчалза-даа хөндергейжилер келир чылын чаа Культура бажыңы тудуп эгелээр деп шиитпирлеп алган. «Чудук адаанче чудуруун сүпкан эвес», оларның ол күзели бүдер дээрзинге кым бүзүревес боор.

Пина Хуваажовна Куулар суурда хөрээженнер чөвүлелиниң даргазы, ук клубтуң директору кижи болду. Ол мооң мурнунда чылдарда «Большевик» совхозка хөй чылдар дургузунда мал эмчизи болуп ажылдап чораан. Суурда эң идепкейлиг хөй-ниитчилериниң бирээзи. Чогум-на мооң ужурундан ажылы сандараан культура одаан диргизери-биле сегирип алган. Бичии дыкпыш клубта ажыл көстүп эгелээн. Бөлгүмнер, дискотекалар, ужуражылгалар, оюн-тоглаа, концерттер болуп эгелээн дээрзин суурга ужурашкан кижилерим мактаар чораан.

— Чадаана хоорайга чоокта чаа болуп эткен каттыжышкынар, болгүмнер көрүлдезинге киришкеш, шаңналдыг черин алдывыс. Ылангыя танцы болгүмүнүң уруглары база мактаткан. Үениң негелдези-биле ажылдаар дээш чаа ажылдарыны чогаадыкчы ёзу-биле кылып эгелединис. Чаа чылдан эгелеп бот-орулга-чарылга негелдезини ёзугаар ажылдаар бис. Комсомолчу кудаларыны суурга халас, түскай сценарий-биле эрттирип турдувус. Рынок экономиказынче шилчилге үезинде чүү-даа чүве өртектиг апаар болгай. Ынчангаш чамдык организациялар-биле керээ чарары көрдүнген. Чижээ, суурнуң чолаачылары дижик. Ол кижилер-биле суурнуң чурттакчыларын ужуражтырып, олар дугайында чылыг сөстерни чугаалап, ыры-кожамыктарны тураскаадып, хана солунларга мактап болбас боор. Чурттакчы чонуң культурлуг хандырылгазын экижидер дээш бүгү-ле хемчегларни алыр бис — деп. Пина Хуваяковна меңээ ужуражкаш чугаалаар чораан. Шынап-ла, мооң мурнунда ажылы кошкак турган культура одаан уран чүүл удуртукчузу, бичиизиндеи-не ыраажы, культура ажылының хоочуну Татьяна Сат-биле сегидип ап эгелээн чордулар. «Үежилер» агитбригада совхозтуң ажыл-ишчилериниң күзенчиг аалчылары апарган. «Искра», «Алдан-Маадыр», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтарының сүт-бараан фермаларында болгаш өске-даа суурларга концерт-биле аалдап чораан, көрүкчүлерге мактаттырып-даа турган.

Амгы үеде «Салгал» танцы болгүмүн Мерген Сат, «Даңраныкчы» болгүмүн Пина Куулар, ушу болгүмүн агроном Мижит-Доржу Сат олар солун кылдыр эрттирип турар. Культура ажылы бүрүнгаар чүткүп чорүй баар дээрзинге бүзүрел бар. Ынчалза-даа өске культура бажыңнары-биле дециээрге клуб ажылдакчыларының шалыңы эвээш, чүге дээрге клубтуң хемчээли бичии дээр. Кайы-даа суурда культура ажылы дөмей чүве болганда, шын эвес хире. Улуг, делгем культура одаан тутпаанында ооң ажылдакчыларының бүрүүзү чүү боор. Моңу өөренип көргү дег.

Хөндергей, ийе, «колхозумнуң сууру болган кончуг чараш Хөндергейим» бо-дур. Чүге ону чамдык кижилер «хонүп чадаан Хөндергейим» дей бергенил? Ында база ужур бар хире. Бо айтырыгны тодарадыры-биле Хөндергей көдээ Советиниң даргазы Александр Самович Куулары, совхоз директору Ширийн Шыырапович Монгушту тыпшайн бардым. Бачым-далаш ажылдар үезинде олар аңаа каяа олурар, бирээзи Кызылче, өскези Өвүрүң Ак-Чыраже сиген белеткеп турар улусталыныр чоруй баргаи болдулар. Көдээ Совет секретары Роза Доржуевна Донгак болган партком секретары Эжеп-оол Чүлдүмович Монгуш биле чугаалажып аргалыг болдум.

Суурнуң намдарынче бага хая көрүнүп болур. Маңаа 1949 чылда «Трудовик» деп колхозтуң таваан салган, баштайгы бажыңнар көстүп келгилээн. Ол өзүн сайзыраан, 1952 чылда «Кызыл тараачын» колхоз апарган. Ооң соонда 1961 чылда «Тыва» совхозтуң салбыры апарган соонда, озалааш сүүр өскүссүреп, чааскаанзырап эгелээн. Совхозтуң удуртукчулары ооң хөгжүлдезинче сагыш салбайн, хамык күшту совхоз төвүнче мооннеп эгелээн соонда, бүдүн совхоз төвү турган Хөндергей суур, ажыы-биле чугаалаарга, сандараан. Барык 17 чыл дургузунда салбыр болуп кээрге, сайзырал кайын турар. Ол дугайын республика солунларында хөй катап бижип-даа турду чоп.

Хөндергейниң эрги девискээри Чадаананың Ак-Хөлден (асфальтылыг оруктан) Өвүрнүң арт кырынга чедир турган эрзин чөөн-хемчикчилер кончуг эки билир. Ол үеде Хөндергейниң серпин оттуг тайгаларын, олар-белчиирлерин Сүт-Хөл, Өвүр, Чөөн-Хемчик районнааның мал-маганнары шыва ап, ыяш-дажын олура кезип, сөөртүл, үптеп-тонап, үлежип турганы чажыт эвес. Амгы Хөндергейниң девискээри Чаш-Теректен эгелээш Шивээ деп черге чедир кызырылган. Чүге ынчан барган чоор деп айтырарынар чадавас. Ооң чылдагаанын тодарадыры берге, девискээрни ынчаар кызырар дугайында түскай доктаал, шиитпир-даа чок. Ооң уламыдан олар-белчиир, тараа шөлү кызырылган. Хөндергейжилеөнн бир дүвүредип турар бо аарышкылыг айтырыг бөгүнге чедир шиитпирлеттинмейн келген. Оны хөндергейжилерге ким дедир эгидерил?

Совхозтуң экономизи Галина Ховалыг, кол бухгалтер Светлана Монгуш-биле бо айтырыгларга хамаарыштыр чугааны база кылыр ужурга таварыштым. Хөндергейниң ниити девискээри 23 мүң 205 гектар чер. Ооң иштинде сиген шөлү 292, олар 19 мүң 51, тарылга шөлү 202 мүң гектар чер болуп турар, 1860 гектар чер санда, балансыда кирип турар хирезинде кайда турары билдинмес, кызыырылган чер ол чадавас деп специалистер санап турар. Аргаарыг 883 гектар черде чаптыл чоруткан. Суурда чурттакчылар 10 гектар черни ногаа, картофель тарыырынга ажыглап турар.

Суурнуң чурттакчылары хөй кезии огородтуг, мал-маганныг. Бажың-балгат бүрүзүн арыг-шевер тудуп келген. Ылаңгыя пенсионер Сарала Кара-Сал назылап кыраан-даа бол, чылдың-на бажыңының чанынга картофельди, ногаа аймаан тарып алыр. Харын-даа бо чылын безин артыкшылын совхозка садып турган. Колхозтан совхозка чедир ажылдап келген чеден хардан өрү назылыг хоочуннар Билчээ Монгуш, Дотпа Монгуш, Кызаңмай Куулар, Мандарый Монгуш, Дорлуг Монгуш олар бажың-балгадын доктаамал арыг-шевер тудуп, ногаа, картофель аймаан тарып, мал-маганын өстүрүп, аныяк өг-бүлелерге үлегер-чижээн, күш-ажылчы чоруун дамчыдып турары өөрүнүүр.

— Рынок экономиказынче шилчип турар үеде чугула чүве — түскай мал-маганны, ногаа, картофель аймаан өстүрери. Оон ыңай харын-даа өг-бүле бүрүзү согааш, балалыг, далган тыртар дээрбелиг, хлеб быжырар черлиг болза экидир. Ынчан тодуг-догаа чурттаар бис. Харын-даа Хөндергей хемге далган тыртар дээрбени кылза-даа кандыр боор, шаанда турган-на болгай. Хөндергей-даа бак сыраан деп чеже бисти солунга бактап бижинр боор. Суурнуң чурттакчыларының дилээ-биле 1978 чылда «Хөндергей» совхозту катап тургусту. Ам чүгле демниг ажылдаар болзувусса, чоп хөгжүвес, сайзыравас бис — деп, суурнуң хүндүлүг чурттакчызы, колхоз, совхоз тургузүүшкүнүнүң үндезилекчизи 77 харлыг кырган Билчээниң чугаазынга кым-даа каттыжар апаар.

Чаа совхоз тургустунгандан бээр 12 чыл эрткен. Бо үениң дургузунда чедишкин, сайзырал бар. Суурда 300 олуттуг ортумак школа, эмнелге, ясли-сад, садыг, столовая болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары ажылдап турар. Партия, профвилел, комсомол, хөрээженнер чөвүлели, кодээ Совет органнарының бир демниг ажылының түнелинде корум-чурум үрээшкиннери эвээжээн. Кайыынна хамык ажыл ис чок болуп артар боор, кайы-даа черлерде дег, ажыл-агыйда чедишкиннер-даа, четпестер-даа бар. Бо суурда 300 хире өреге чурттап турар, 1200 кижи бар. Ажыл-агыйда мурнакчылар канчан чок боор. Чолаачы Валера Донгак, хойжулар Монзуй-оол Монгуш. Кужур-оол Донгак, Бичен-оол Донгак, саанчылар Татьяна Монгуш, Чечекмаа Куулар, трактористер Билчир-оол Монгуш. Анай-оол Тюлюш олар аренда керээзи-биле ажылдап, совхозтуң мурнакчыларынга санадып келген. Ол ышкаш арендатор Долаан Сагаан 2800 рубльдиң продукциязын бүдүрер керээзин 2930 рубльге күүсткеш, өскелерге үлегер болган. Ындыгларның саны улажып орар, ол база-ла өөрүнүүр ышкажыл.

Хөндергей, ийе, «хөнезинде, челезинде хөй-ле чүүл малы болган» Хөндергей бо-ла болгай. Совхозта 245 инектиң 93-үн саар, 92 хаван, 5438 хой, өшкү, 260 чылгы, бир теве бар. Инек, хаван, чылгының 3 фермазы тургустунган болгаш күрүнеге продукциязын берип турар. Бо хүннерде шөөр малды 17 кыштагларда тудуп, малчын бүрүзү кышты хүр ажар дээш ажылдап турар болгаш соок кышты онча-менди ажып турары өөрүнүүр. Ынчалза-даа бо чылын малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле совхозтун көргүзүү ындыг кончуг эвес. Ажыл-агый төрүүр чүс өшкүден 76 анайны, хойдан 48 хураганы, инектен 42 бызааны алганы малчынарны-даа, удуртукчуларны-даа дүвүретпес арга чок. Совхоз ниитизи-биле 67 мүң рубль орулганы бо чылын алган. А карылга 855 мүң рубль болган. Моон алгаш көөрге, мактаныпкы дег чүве чок-тур. Харын-даа карылганы ушта бижипкени чаяан болган-дыр. Картофель шөлүнден 126 тоннаны дужаарга 40 хуу чиг-теткеш, 96 тоннаны күрүнеге дужаган. Ынчап кээрде, орулга 32 мүң рубль-дир, а чарыгдалы 85 мүң рубль болган. Ол ышкаш 1042 гектар черге тараа культураларын тараан, кандааш-кындан тараа бышпаан, көк болганындан ону мал чеми кылдыр мүн-не ажаан алган. Бо ажылдарга кол агроном Кызыл-оол Монгуш, агроном Мижит-Доржу олардың багай ажылдаанын айтыр апаар. Өске ажылагыйлар агаар-бойдус чеже-даа багай болза, шаа-биле тараанны ажаап алгаш, күрүнеге дужаан, орулганы алган-на болгай. Совхоз сиген планын 30 хуу безин күүсетпээн. Ынчап кээрде кыш соок тыныжын үрүп кээр болза, чаш хураганнар, күжү баксыраан хойлар азыраар сиген-ширбиниш чок, та канчаар.

— Чаа кыштагны бодумнуң күжүм-биле тудуп алдым. Мал-маганымның деңгели амдыызында чүгээрдир. Совхозувус директору бөгүнге чедир чаңгыс-даа катап кээп көрбеди. Автолавка база келбестээн. Хлеб чокта берге-ле-дир. Ам канчаар, суур кирип хлебтеп тур бис. Быдаа кылырына ажыглаар чем шуут чок. Та канчап кыш ажар улус бис. Малчыннар ниитизи-биле берге байдалда чурттап тур бис. Аъш-чем, идик-хеп, сиген-ширбиниш-биле хандырылга барык чок бис. Даргалар-даа келбестээн, черле бергези кончут апарды. Удавас хой оолдаашкыны телээр, чамдыкта муңгарайдаа бээр-дир бис. Хөндергейже көрүп көрүнер деп чугаалай бээривистиг-даа ужуру-мында чүве — деп, хойжу Эрес-оол Ондар болган өскелериниң-даа хомудалын өөренип көөрү чугула.

Суурда садыг бар, ынаар шуушкан кижилериниң саны эвээш. Чылдагааны билдингир, өске черлерде дег аъш-чемниг, идик-хептиг болгаш хереглелдиг өске-даа бараанарының ховартааны-дыр. Ынчалза-даа хөндергейжилер садыгжыларын мактаар, бараан аймаан бола сөөртүп келирлер-дир дээр. Аңаа кире бээривиске, хоочун садыгжы Татьяна Монгуш садыглаан тур. Шынап-ла, бараан аймаа шуут төнмээн хире. Чоннуң негеп турар барааннары харын көзүлбес боор чүве-дир, республикада чок чүвени кайын тывар дээрзин чугаалаар чораан. Садыгжылар Валентина Монгуш, Татьяна Монгаш алды айларда 221 мүң рубльдиг бараанын сааргаш, планын 110,8 хуу күүсеткен. Тос айларның көргүзүү-биле алырга, 343,9 мүң рубльдиг бараанын чоига саткаш, планын 107,9 хуу күүсеткен алган. Чыл планын база ажыр күүсеткен алырынга бүзүрелдиг кижилер болду.

Суурнуң төп магазининден ырак эвесте столовая ажылдап турар. Ону 1968 чылдан бээр Кулча Аржай-соловна Монгуш эргелекчилеп келген. Могапшылап, тургузу ажылдапкан ажылчыннар болгаш өске-даа кижилер ооң эжиин амыратпас. Белеткээн чеминиң шынары эки, өртээ чиик. Поварлар Майя, Тамара Монгуштар дуржулгалыг, амданныг аъш-чемниг белеткекчизи, хоочун повар Кулча Монгуштун башталгазы-биле ажылдааш, айда 700 рубльдиг чемин 750 рубль кылдыр белеткээш, ай, квартал планнарын доктаамал ажыр күүседип келген. Хүнде ортумаа-биле 50-60 хире кижи чемненип турар. Олар база-ла суурнуң мурнакчы кижилеридир.

Бачым иште туттурган суурнуң чурттакчыларының 25 уругларын «Челээш» ясли-садта өөредип, кижизидип турар. Ооң эргелекчизи Екатерина Хмел-оол-овна Сат ажылы дээнде сагыш-сеткили оожургавас, олут-чыдын билбес эрес кижи дээрзин суурда хөрээженнер чөвүлелиниң даргазы Пина Куулар мактаар. Ынаар кире бээрге, арыг-силии, чылыы кончуг. Ойнаарактар-биле бичии чаштар бүрүн хандыртынган. Бичии уругларны кижизидикчи башкылар күш-ажылдың хоочуну Долчун Монгуш, Оюмаа Сат ойнаткан, өөреткен, кижизиткен турган-дыр. Оларның азырап турар ажы-төлдери келир үеде төрээн суурунуң чечектелишкини дээш төлептиг үлүг-хуузун киирер дээрзинге идегелдиг отчугаштары чүрекке чалбыышталдыр хып келир.

Хөндергей, ийе, хөлчок чараш Хөндергей, ооң кижилери чараш, бай-байлак. Олар төрээн совхозунуң хүн бүрү сайзыралы дээш күженнишкиннинг ажылдап турар. «Хонүп чадаан Хөндергейни» деп сөстерни дыңнааш, кылыктаны бээр чордулар. Ынчанмайн канчаар, шаа-биле бурунгаар чүткүп, эде тургустунуп, үениң негелдези-биле ажылдап, чурттап турар улусту үргүлчү-ла чемелеп-ле турар эвес. Кижилер база кижилер-ле болгай. Чедери-даа, четпези-даа турар-ла ыйнаан. Ынчалза-даа суурнуң чурттакчыларынга-даа, малчыннарга-даа чоруурга хонап-ла, бараан аймаа шуут төнмээн хире. Чоннуң негеп турар барааннары харын көзүлбес боор чүве-дир, республикада чок чүвени кайын тывар дээрзин чугаалаар чораан. Садыгжылар Валентина Монгуш, Татьяна Монгаш алды айларда 221 мүң рубльдиг бараанын сааргаш, планын 110,8 хуу күүсеткен. Тос айларның көргүзүү-биле алырга, 343,9 мүң рубльдиг бараанын чоига саткаш, планын 107,9 хуу күүсеткен алган. Чыл планын база ажыр күүсеткен алырынга бүзүрелдиг кижилер болду.

Суурнуң төп магазининден ырак эвесте столовая ажылдап турар. Ону 1968 чылдан бээр Кулча Аржай-соловна Монгуш эргелекчилеп келген. Могапшылап, тургузу ажылдапкан ажылчыннар болгаш өске-даа кижилер ооң эжиин амыратпас. Белеткээн чеминиң шынары эки, өртээ чиик.

ЭРЕҢГЕЙ САЙЫТ

1938 чылдың 9 айда, Тыва күрүнеңиң бөлүк үдүртүкчүларын түдүп бажыңнаандан бээр ай четкелек турда, содунаарга каргыштыг отчёттарны, медээлерни, дыңнадыгларны парлап эгелээн. Алызындан кара нүүлүү бадыткан алыр дээш, үениң «дыңнангыр ажылдакчылары» республиканың сумуу, сүүт, арбан бүрүзүнге каржы-дошкун, каргыш-аргыштыг чыыштарны эоттирип, аңаа баш удур белеткээн «революсчулар» бар-ла бак сөстер-биле «чоннуң дайзыннарын» дорамчылап, а баш удур-ла кара чер адаанче киир «ялалап» турганнар.

«Чоннуң дайзыны» кылдыр чыгаашхыныг айыылдан кем-бүрүү чок черге ТАР чазааның даргазы чораан, 1923 чылда ТАРН-га кирген Сат Чүрмит-Тажы 44 харлыында амы-тыныдан чарлып, чарсыраглыг, каргыштыг кара тамының албыс-шулбузу, арат-чоннуң араатаны, мацгызы кылдыр санаткан. Улусчу эрге-чагырганың чаа оруунче соруктуг кирген аныяк чалыы үеэнинң эге оруктарын ол болду мынчаар дөмдеглээн: «Лама талазының улуг дужаалын эдилеп чорбаан мен. 14 харлыымдан 18 харга чедир Чадааның алдын хүрээзинге хүүрак лама чораан мен. 18 харлыымдан 19 харлыымга чедир Орган-Өөлеттиң хүрээзинге бир чылда шажын сургуулу кылган мен. Мээң адам Саны-Шири деп кижи чайзан дужаалыг дужумет чораан кижи үүве. Адамның адазының адын Чамыян, оон дужаалсанмарын билбес мен. Кырган адам төрели бооп Майды-Ловуң деп кижи Чадааның алдын хүрээзин эгелеп турганы кижи дээр чораан» деп ак сеткил-биле илергейн ынчан ажылаан. А херек кырында чаа эрге-чагырганың он ажыг чылдарында өске эшеөрү-биле кады Тыва күрүнеңи капиталистиг эвес оруктан хөгжүдериниң эгезин ол салган, революцияның дайзыннары-биле хайыра чокка демисежип, оларны бүүрелдин-биле тиилеп келгеин бадыткаан мынаг характеристика архивте бар: «1930-1932 чылларда ТАР-ның камгалал штабының даргазы турган, түс чүрттө контрреволюстуг идеяларны базар дээш, улуг энергиязын салган, хүн-дүн чокка шылап, могаанын херекке албайн, боочесектиг бүгүдени баштап турган... Контрреволюсчу идеяларны артык хөй хора чедирген черлерге бодуу-биле чоруп турган болгаш аңаа арат-туменниң эрестиг үзелин көдүрүп, дээрбечилерни чылча базып, улуг нуруузун алган».

Революцияның баштайгы чылдарында Чөөн-Хемчик кожуунуң эрге-чагырга органнарынга ийепкейлиг ажылдааш, 1927 чылда чазактың иштики политиктиг эргелелиниң начальнигине кызымаккай ажылдааның болгаш революстуг эрге-чагырганы быжыглаарынга оон хууда салыышкынын чаңгыс эвес удаа дөмдеглеп турган. 1929 чылдан эгелээш, амыдыралының сөөлгү хүнерине чедир ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы хүлээлгезин күүседип, Тываның национал бот-башкарылгалыг хөгжүлдезинге коскуу ажылдарны кылган. Сат Чүрмит-Тажы ТАР күрүнеңи баштыңгызы болуп,ديلەگەيتە билдингир болуушкынарга киришкен. Тыва латин үжүкке үндезилээн бижикти хүлээп ап, амыдыралга боттандырып эгелээш, чүгле 2 хонгада Сат Чүрмит-Тажы бүгү делегей парлалгазынга Тываның төөгүзүнде эң-не баштайгы интервьюну бергеш, чаа бижикти пептередири хүн бүрү удуртуп, организастаар күрүне хоммиссиязын Оюн Танчайга баштады тургускаңын, чүрттүн культура амыдыралында бо төөгүлүг болуушкунга холбаштыр культура сайыды Кол Токага баштады Тыванын эртем комитедин тургускаңын ол чарлаан. Күрүнеңиң иштики болгаш даштыкы ажылагыйжы харылзааларын шаа-биле сундуруп башкарып, Совет Эвилелиниң база Моол Арат Республикаже барып, чаңгыс эвес удаа Тыванын чазак толээлериниң составынга идепкейлиг киржип, социалистиг тургузугнуң эге базымнарын тыва черге бадыткаарын оралдажып эгелээн кижилериниң бирээзи.

Тыва күрүнеңиң удуртукчузунуң алдарын улам көдүрүп, ол үеде делегейге тараан баштайгы тыва почта марказында оон портредин парлаан. ТАР болуунуң тускай догуунаан 15 чыл оюн 1936 чылда демдеглеп тура, Сат Чүрмит-Тажыны ТАР-ның дээди шаңналы Республика ордени-биле шаңнап, оон-биле Тываның капиталистиг эвес орук-биле социализмче шилчиир төөгүлүг базыныарга оон салыышкынын бедик-биле демдеглээн ол. Орден-хавыяа-биле 1936 чылдың июль 7-де ТАР-ның төөгүзүнде эң-не баштай 16 кол удуртукчуларны шаңнаан. Бо бедик үнелелди ТАР-ның 15 чыл оюнга хол-баштырган. Ынчалза-даа чүгле 2 чыл эткенде оларның 12-зи «контрлар» болган. Ол шаңнаттырганнарның аразынга ТАРН ТК-ның даргазы Токаның кирбээнин чүгле төөгү тайылбырлаар. Ынчаарда нам болза чазактың дузалакчызы хүлээлгелиг туганын демдеглээри чүгүлү. Сат Чүрмит-Тажының адыбиле холбашкан Тыванын революстуг чаа амыдыралынга 1928-1938 чылларда болган бүгү-ле эткен оруктарының бадыткалы материалдар партия, күрүне архивтериниде чыдарлар, ону ажыдып, ажылдаар үе келген, оон-биле чаа чүүлдер Тыванын төөгүзүнге немежип.

Сталинчи репрессияның дорт чалгыынга алыскан, бичии Тыва күрүнеңиң бөлүк удуртукчулары, оларның аразында, тускай догуунаан демократтыг Тыва республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы (шаанда ол эрге-дужаалды тывалар «ереңгей сайыт» деп чечен-мерген үткалыг кылдыр адап алганнар) Сат Чүрмит-Тажы ССРЭ-ниң үлегер дуржулгазынга долу идеген, ол үеде аңаа берген сүмелер база айтыышкынарны кызымаккайы-биле амыдыралга боттандырып, кол оруктан чандыр баспазын ораалдажып чораан. ТАР ИХЯ-ның архивинде чыдар Намчак, Мандараа база Товариштай оларның тургусканы байысаалга протоколдарында мынаг одуруглар ол үениң частырыгларын болгаш «чоннуң дайзыннарының» кол бүрүүзү кылдыр кандыг айтырыгларга чыгаа турганын Сат Чүрмит-Тажы мынчаар бадыткан: «ССРЭ-ниң троцкистери Кара-Хан, Борисов, Эливава, Зоркин олар-биле 1932 чылдан эгелеп чугаалашкан мен. Оларның меңээ берген айтымшкынары:

1. Феодалдың хөреңгизиниң хемчээлин эрттир хавырары шын эвес.

2. Шажын-чүдүлгени 2-ле ай иштинде чазак чагырганың талазы-биле казып үзүткааны шын эвес-тир.

3. Колхозка улусту албадап киирип турары бүрүү-дүр.

4. Нам болза чазакты командылап турары бүрүү.

5. Хүү садыгны үзүткааны шын эвес.

6. Эрге казааны шын эвес.

Бо чүүлдерни хүлээп алгаш, Тыванын иштинге ажыл чорудар турган мен. Феодалдарның эргезин тыпсыр дугайында ажыл чорудуп эгелээн мен. Чөөн-Хемчик кожуунда Пойлаа, садыгжы Сандык сугларның эргезин берген мен, Европаның эмн дыка сайзырааан төлээде, ламалар эмн ажер чорукту хораан хеерээ чок, хүрээге олурар-даа дээш улустарны хооруп болбас деп турган мен. 1935 чылда Лопсан, Тоткан, сугларбиле Москвага намның ажылын бүрүү шаап, Борисовка бүзүредин чугаалаан бис. Бо чүүлдер дугайында Хемчик-оол-биле дугуржуп чугаалашкан мен. Борисов сугларның берип турган айтыышкынын Тоткан, Лопсан сугларга үжелээ Тыва иштинге күүседио деп дугуруушкан дугайында өчээн Өчүүмүү дакпырлаар чүве чок бүрүүү-биле шыгыдар мен».

Николай КУНЧУН.

ЧУРУКТА: Чүрмит-Тажы.

Ондар ОХЕМЧИК чара хоолгалаан. (Уланчылыг).

Төөгүнүң балалчак арыннарындан

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Декабрь 15-те 23 шак үезинде бөлүк кижилер Шуурмак суурда Промышленная кудумчузунда чурттап турар Цыганенко, Блохиннерниң бажыңнарының соңгаларын буза шаап, хулиган үүлгедиг кылганнар. Кылып кааны ол үүлгедиг оларга эвээш кылдыр сагындырган, оон-биле сок-сап, доктаар туржук, суурнуң Лесная кудумчузунга кээп, хулиганзыг чоруун уламчылап, Баранник, Омельян, Даваа оларның бажыңнарының соңгаларын база буза шаап, кааннар. Адаанывыс үстүнде от-бүлелерден хулиганнар арага негээннер, дилээ күүсеттинмейн баарга, В. Баранникти, оон кадайын хол дээп, эттеп кааннар, Доржуларны база иелдирзин эттээннер. Ол үүлгедиг дээш кайладаа ажылдавайн, өөренмейн турар назы четпээн Ролан Донгак, ыяш ажыл-агый пунктузунга аар-саар ажылдар кылып чоруп турган 16 харлыг Артём Даваа, оон акызы, ол-ла пунктуның ажылчыны 18 харлыг Тимур Даваа, кооператив ажылчыны 27 харлыг Менгун-оол Монгуш туттургаш. Оон мурнунда декабрь 7-де Тимур Даваа кандыг-даа чылдагаан чок черге 10-гу класстың өөреникчизи Е. Блохинни эттеп каан турган, ынчалзажок хомудал билдириишкин милицияже кирбейн барган. Ынчангаш кижиге хол дээп, эттеп кааны аңаа ынчан эвээш болганы ол-дур.

Элегес суурнуң чурттакчылары — алышкылар Андрей, Артур Шойма олар кайда-даа ажылдавайн турар 22 харлыг Альберт Оюн-биле кады арагалаан декабрь 17-де 17 шак үезинде Бай-Хаак суурда чурттап турар Аракчаевтерниң бажыңынче киргеш, бажыңның эзэзи-биле марыжып, чогуш эгелээннер. Шак мындыг байдалда Аракчаев камгаланырының аргазын дилеп, Андрей Шойманың иштинче боо-биле балыглаан (боо бүрүткеттинген), эмнелгеже эккел чорда, балыглаткан кижи өлгеп. Чогуштуң артыкан киржикчилери туттурган, боокуу хавырган.

Республика эмнелгезинге Кызыл районда Кунгуртуг суурдан 10-гу классчы А. Хертекти эккел чыгаан. Бижек-биле балыглаткан кижи эмнелгеге аар байдалдыг кирген. Аңаа хамаарыштыр истелге чоруп турар.

Ак-Довурак хоорайның Энергетиктер кудумчузунда чурттап турар А. Ондарның квартиразынче эзирик үш оол 02 шак үезинде кирип келгеш, арага негеп, бижек тудуп алгаш кыжаныр, коргулуп тура, соңга ыпылдерин, көрүнчүктү буза шаап, эжиктерни үрээннер.

Ол херекке хамаарыштыр Ак-Довурак хоорайда чурттап турар кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн турар 17 харлыг Угулза Монгуш, 16 харлыг Василий Иргит оларны милиция ажылдакчылары туткан.

Декабрь 13-те Калинин биле Пушкин кудумчузунуң белдиринге Каа-Хем суурнуң чурттакчызы 29 харлыг Александр Комайкинниң өлүг мага-боду 8 шак үезинде тывылган. Ону машина тавараан бооп турар. Ол-ла хүнүң 04 шак үезинде ук үүлгедиг болган дээрзин баштайгы истелге тодараткан. Кем-херек үүлгедишкинин көрген кижилер бар болза, хоорайның иштики херектер килдизинин дежурный кезээнче 02 дугаарлыг телефон дамчыштыр дыңнадырын милиция ажылдакчылары дилеп тур.

Тес-Хем райпозунга хамааржыр автомагазинниң чолаачызы Ш. Шулуу Ак-Кижи деп черге бактан бензин кудуп тура, дүнзаалаарынга ажыглаар лампаны кизөөнгей чок ажыглаанындан машина өрттенген. Чолаачы балыгланып, арны, холдары өрттенген бооп турар. Тес-Хем райпозунга чедирген когаралдың түүү — 12528 рубль.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчын контролёрлер бөлүү ажылчын хандырылга килдизинин № 1 складынга хыналда кылгаш, магазинче киирип сатпайн, чажырын каан чыткан 37132 рубль түүнүг ювелир кылыгларын илередип тыпкан. Ук складтың эргелекчизи В. И. Колпакчанга хамаарыштыр материалдар Барыын-Хемчик райкүүскомунуң иштики херектер килдизинче кирген.

Тес-Хем райкүүскомунуң иштики херектер килдизинде истелге адаанда турар база бир херек дугайын маңаа чугаалаайн, ол — Тес-Хем районнуң улус өөредилге килдизинин бухгалтериязының ажылдакчыларынга хамааржыр. Чүл дээрге бухгалтерияның бөлүк ажылдакчылары Р. Лопсан, В. Ланзай, Н. Саганчы олар боттарының эрге-дужаалын ажыглап, баш удур дугуржуп чугаалажып алганын ёзугаар боттарынга хамааржыр отчёттан 17 муң рубльди оорлап алган бооп турар.

Мария КУЗЬМИНА.

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫЫНГА ЧЕТПЭЭН

Сүт-Хөл районнуң төвүнге Кодээ ажыл-агый ажылдакчыларының хүнүнге турас-каткан базаарны организастаан. Орта аъш-чем аймаан, ногааны, шөөр болгаш бода мал эъдин районнуң совхоздары, хереглекчилер ниитилели, белеткел конторазы чонга садып, бараан болган.

Чаа тургустунган «Ишкин» совхоз аңаа идепкейлиг киришкен. Олар дириг сергелерни, инек эъдин, суланы болгаш оске-даа үүлдерни садыглаан. Оон аңгыда «Алдан-Маадыр», «Октябрь 30 чылы», «Сүт-Хөл» совхоздар боттарының бүдүрген продукцияларын аңаа делгеп, келген кижилерге садып саарган.

Карл Маркс аттыг совхоз аңаа шуут киришпээн. Ниитизи-биле эткен чылдыынга дедиээрге, бо чылын шоолуг эвес болган. Ылаңтыя тыва аъш-чем аймаа шуут көүлбээн. Далган, тарааны белеткеп, быштактан кылып ап болур уе турганна болгай. Оон кадында хой, өшку, анай, хураган кештерин белеткээш, оларны үүге садып болбас деп. Ону сүт ынчаар организастаан болза, ажыл-агыйлар орулга киирип алыр талазы-биле хомудал чок болурлар ийик.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл район.

БҮРҮН АРГАЛЫГ

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчызы Минчий Наксыловна Кыргыстың бо чылдагы чуткулу 3000 кг сүт. Бо чылдың он бир айларында бир инектен-не 2660 килограмм сүтту саар турган, херек кырында ону 2931 килограмм чедирген.

Оон инектери өскелериннден ылгал-даа чок. Чеми, сут-суггалы, ухсаазы-даа дөмей. А кол-ла үүве — оларының ажаалда-хайгааралынче кол кичээнгейни угландырган. Зооветеринарлыг негелделерни шыңгыы сагыыр.

М. Кыргыс инектериниң даажы-чаңын билир, оларынга ынак, ынчангаш болунга чаңчыктырып алган. Ол ышкаш өөрүнүң арга-дуржулгазын шиңгээдип, оларның канчаар ажылдаарын үргүлчү өөренип, хайгаарап турар. Ынчангаш Минчей Наксыловна бо чылын республиканың үш-муңчу саанчыларының одуруунга кирер бүрүн аргалыг.

Семён ОЮН.

Бай-Хаак суур.

Баштайгы чагаа

ДЫКА-ЛА ХОМУДАНЧЫГ БОЛДУ

Экии, эргим редакция! Ханы хомудал мени чагаа бижиринче албадапты. Мооц мурнунда редакцияже чагаа-даа чорудуп көрбээн мен. Солунга парлаарын улуу-биле диледи.

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының артистери «Хайыраан бот» деп шинзи-биле районнарже аалдап үнүпкенин солундан номчааш, өөрээнивисти чүге дециээр: «Номдан номчааш, шиниң ужур-утказын каксы билзиссе-даа, карак-биле ам-на көөрүвүс ол-дур. Аңаа амдыгаштан белеткеним, онаалгакичээливисти-даа баш удур аайлап, белеткээлиңер» дижип, клазыыска хөлчок-ла хөөрежип турган бис. Адаеевис ол шинни шаанда, алдан чылларда көргенин сактып чугаалап орар чүве.

Ноябрының бир оизагай хүнүнде «Хайыраан бот» Чыраа-Бажы суурда келген дугайында чугаа дыңналып келген. «Биске база кээр боор, совхоз төвүнден улуг ырак чер Чыргакы бе?» деп ал сагыш ындыг. Ынанганның бажын ыт чизин дээни-биле дөмей, артистер биске келбээн. «Клуб тар, сцена бичии» дээш келбээндаа дижирлер бар. Шаанда клуб чокта канчап үнүүрүп турган деп. Азы көлээ суурларда бар клубтарның эң-не бичиизи бистин болганы ол бе? 120-ле олуттуг клуб-ла чүве харын. Шиниг херек эт-септин ковудээни ол ирги бе? Мен бодаарымга, үргүлчү-ле дугуй кырынга чоруур артистериниң эт-севи база тускай, орну биче болгу дег. Чүвезин чидирген кижи муң каралыг дээнин ышкаш, хомудалдан салдынар айтырыг-ла хөй.

Чүгле бо шин-даа эвес, черле төптен келген артистериниң чүгле совхоз төвүнге келгеш чоруй баары биске, чыргакыжыларга, дыка-ла хомудаачыг. Чыргакы чону уран үүлге, культурага ынак улус.

Орлана ООРЖАК.

Чыргакы ортумак школазының 10-гу классчызы.

ЧАА КИНО

«БИР ДУЮУ БЭЭР, БИРЭЭЗИ-ЫНААР»

Чехословак кинематографында Вера Хитилованың ады эң-не сураглыг. 1989 чылда Москвага эткен кинофестиваль конкурузунга оон чаа ажылының үнелекчилериниң саналы хөй янзы болган. Шак мындыг будалчак аттыг фильм чүнүң дугайында бооп болурул? Аза-бук-даа, аът-хөлгедаа дугайында эвес...

Бо фильмде «аскыр» деп сос онзагай үткалыг. Үжен харлыг сандаргай чурттаалгалыг үш эжишкилерге эң-не таарган тодарадыг ол. Сагыш амыр, тоомча чок аныяк эжишкилериниң ужуралдары: бир орунан өскезинче, ресторандан ресторанче, бир күткүүшкүйдеп өскезинче. Оодекок боттаң амыдыралга алыскан өнүктериндеп өөрлериниң сагыш-сеткилди өөрүүр бе?

Режиссёр В. Хитилованың чогаадыкчы ажылының дугайында аңгы-аңгы чурттарның кино ажылдакчыларының алдан чылларда чехословак «чаа чалгыының» дүлүүштелип үнүүшкүнүнүң дугайында сайгарылгазының база чаа киноның үштүн бир кезиниң долу үтказы бо. Бистиң эриктеривисте ол чалгыг чаа чедип келгеин ол.

Ынчалзажок чүгле бис угаанын когаралында артыраан бис. Вера Хитилова болу эки эвес системаның дурумнеринде когаран: өөртүг эвес шүгүмчүлелге, истеп сүрүүшкүүге база түүнелиниде каргышка таварышкан. 1969 чылдан эгелеп ол 6 фильмниң тургузукчузу туган-даа болза, 1979 чылга чедир чогаадыкчы болгаш амыдырал-чурттаалгазында чүгле «хлеб-биле аргастаның, кезээ мөңгеде уран үүлге бодумну чидиргеп-дир мен» деп бодалга келген турган. Буган өөрүзээ чайгылыш чок күзелдиг күжүбиле ол катап төрүттүүнген.

В. Хитилова 1966 чылда «Маргариткалар» деп аныяк кыстарның амыдыралының дугайында кино-чурук тургускан, а 1979 чылда Сан-Ремога «Панель дугайында төөгү» деп ажылы Гран-при шаңналды алган. Чоокта чаа бистиң прокадывыска оон база бир ажылы — «Хөртүк» деп киноузуби-биле бистиң көрүкчүлеривис таныышкан.

Чогаадыкчы ажылының онзагай талаларын чоогу-биле билип алырын бөгүнгү чугаа кылып турарывыс кино тодазы-биле бээр үжүрлүг. Чехословак парлалгага бо ажылдың дугайында мынчаар бижээн: «Хитилова үениң чидиг болгаш чөптүг чорудээлериниң үүткүлүн үе-шаанда эскерип билирин, кино уран үүлү-биле тайылбырлап, ону көрүкчүлерге чедирип билирин шынзыткан».

Декабрь 21-де 17 шакта «Найырал» кинотеатрга киноның баштайгы көргүзүү болур. XX өөктүң хамчык аарының бистиң чүүтүвүсче дирегеп орары, оон айылы бистен кидыг-ла коючуг ырак эвес дээрзи бүгүдеге билдингир. Бистиң республикада СПИДке удур түргүстүнган төптүң төлээзи эмчи Анна Момбужаевна Ламажаага киноның баштайгы үндүрүлгезинин мурнунда эге сөстү бээр бис. Ол ышкаш бүгү чүүтте дег бир дөмей, декабрь СПИД-ке удур профилактиканың айы деп чарлаттынганын номчукчулаар үтпас бооп дээрзинге идепкейлиг.

Бо чаа киноны Кызылдың хөөтеатларынга база республиканың культура бажынна. чонга көөрүүне чалап тур бис.

Уйнук ОЮН.

Киновидеокаттыжыышкынының репертуар килдизинин улуг редактору.

телевидение

ДЕКАБРЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Парнасче чада». 9.20 «Сес». 11.20 И. Стравинский. Үш кезектиг симфония. 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Ye». 13.10—13.50 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 18.15 Ырыны сактып ал. «Улуг кижилерге болгаш уругларга». 18.30 Мультфильм. 19.00 Концерт. 19.30 Коллаж. 19.40 «Ол болган... болган...» 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Ye». 21.30 ИХМ медээлеринден. 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45—01.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртеңги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.40 Литература. 5 класс. М. Ю. Лермонтов. «Бородино». 9.00 Англ дыл. 1-ги чылы. 9.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 Англ дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 6 класс. В. Г. Короленко. «Чер адаанын уруглары». 11.05 Вивлиофика. 12.05—13.15 «16 хоорайдан 16 уруг». Уран. чечен телефильм. (Венгрия).

КЫЗЫЛДАН

16.50 Медээлер. 16.55 Медээлер. 17.00 «Ак-Хем» каттыжыышкынның концерти. (Моол). 17.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртү Съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртү Съездизинде. 21.00 «Ye». 21.30 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия биле Швециякың шилиндек командалары. 22.10 Коллаж. 22.20—01.00 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ССРЭ биле ЧСФР-ниң шилиндек командалары. Чапсарда (00.00) — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00—17.45 Фигурлуг чүгулаашкын. ССРЭ маргылдаазы. Ийилеп чүгүлаары. Хостуг программа.

Кино

ДЕКАБРЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Приказ № 027» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 19.20 «Копытом сюда, копытом туда» (2 серия-лыг, Чехословакия, 16 харга чедир көөрүн сүмелевейн турар) 16.30 (премьера). Видеозал: «Розовый кадиллак» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кошка, которая гуляла сама по себе» 9.00, 12.30 «Последний рейс «Надежды» 10.40, 14.00 «В полосе прибоя» 15.40 «Однажды в Америке» 3-ку серия-зы (16 харга чедир) 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Возвращение к свободе» 14.20 «Жажда мести» (2 серия-дыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Люби и верь» (2 серия-лыг, Индия) 15.00 «Наутилус» 17.30, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Сердце Ангела» 17.00, 19.30 шактарда.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ИХК ТИИЛЭЭН

Республиканың «Динамо» спорт төвүлелиниң каледарлыг планын ёзугаар ол ниитилелдиг хол бөмбүүнге бирги чер дээш маргылдаа Кызыл-Мажалыкка болуп эткен. Бо удаада аңаа он бир комаада киришкен.

Маргылдаа эгелээриниң мурнунда судьяларның семинарын эрттирген. Семинарның киржикчилери судьяларының дүрүмнеринге чаа-чаа немелдедерни сайгарып, өөренген.

Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдиг түүнелиниде бирги черни Барыын-Хемчиктиң иштики херектер килдизинин найыралдыг командазы алган. Чемпионнаан комаданың кежигүннеринге бирги спортчу разрядты тывыскан. Улуг-Хем районнуң командазындан Шолбан Достай-оол эки халдакчы болган. «Эки камгалакчы» деп атты Барыын-Хемчиктиң командазындан Олег Хомушкуга берген.

Маргылдааның түүнелиниде «Динамо» спорт ниитилелиниң шилиндек командазын тургускан. Олар республиканы маргылдаазынга киржирлер.

Валерий МЕХАНОШИН.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ бергийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузут — 3-34-99 3-41-23 ◆ культура — 3-34-49 3-36-73 ◆ агроөскүлүг — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чаагы килдиза — 3-39-03; 3-34-39 ◆ өчүлта — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ толуп келбейн бар-ла — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээлге 2 парлалга
ямазы
Тиражы 28000 ас

Тыва АССР-ниң Ноом үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгның керектеринин талазы-биле күрүне комитединин типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуу бажын № 1

Индекс 54241.

Чагыг № 548.